

Земельный

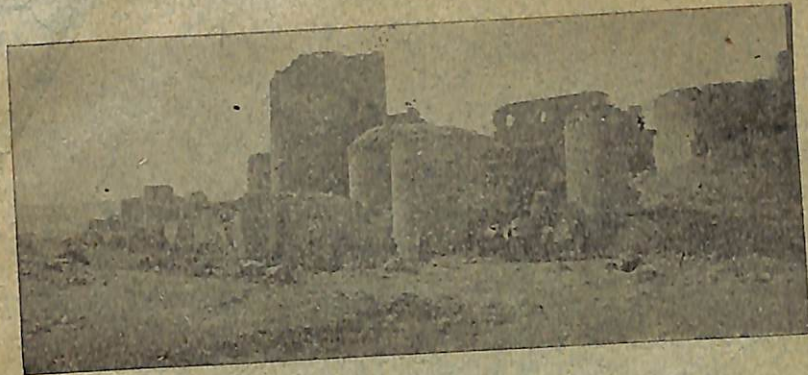
Юсупов

9(47.925)

м - 22

1908

2013-09
AUG 2007

Ռ. ԽԱՆ-ԱԶԱՏ և Գ. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

9(47.925)
Խ-22

Թ Ի Գ Ի Ս
Գլխավոր «ՊՐՕԳՐԷՍՍ» | Типография «ПРОГРЕССЪ»,
Вельяминовская 7.
1909

9(47.925)

14-22

u6

Թ. ԽԱՆ-ԱԶԵՏ և Գ. ՎԱՐԳԵՆՆԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Գլխավոր կէտերը)

27 պատկերով:

IV-րդ բաժանմ. դասընթացի եւ ժողովրդ. ընթերցան. համար

Թիֆլիս

Տպարան «ՊՐՕԳՐԷՍ» Վեկամիչովսկ. 7.

1909

06.05.2013

8887

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(Գրքերի քանակ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

4 5196-55

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

Խրախուսած այն համակրական ընդունելությունից, որ ունեցաւ մեր հրատարակած պատմութեան դասագիրքը՝ «Նախապատմական մարդը և հայկական առասպելներ», մենք ձեռնարկեցինք գրելու ներկայ աշխատութիւնը, որ վերոյիշեալ դասագրքի շարունակութիւնը պիտի համարել և պիտի աւանդել մեր ծխական դպրոցների IV-րդ բաժանմունքում:

Խոստովանում ենք, վերին աստիճանի պատասխանատու գործ է Հայաստանի իրական պատմութիւն գրելը, որը դեռ անշափ քիչ է ուսումնասիրւած, և մանաւանդ, երբ չես ցանկանում սովորական շաբլոնով Ձամչեանի կամ Պալասանեանի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութիւնների սոսկ այնպիսի համառոտութիւնը տալ, որոնց մէջ պատմական իրական անցքերը խառը լինեն առասպելականի հետ և ուր յաճախ պատմական մեծ ու նշանաւոր դէպքերը բացատրւեն այնպիսի միամիտ ու նայիւ պատճառաբանութիւններով, որոնք փոքր ի շատէ հասուն աշակերտներին անգամ չեն կարողանում գոհացնել:

Ձափազանց դժւար գործ է նամանաւանդ, մօտ 2000 տարւայ ընթացքում տեղի ունեցած, պատմական նշանաւոր անցքերը մի հատորիկի մէջ այնպէս ամփոփելը, որ նկարագրւած պատկերը թէ լիակատար և թէ մատչելի լինի 10—12 տարեկան մանուկների համար:

Այդ իսկ պատճառով, մենք միանգամայն հեռու ենք այս դասագիրքը անթերի համարելու մտքից. սա էլ մի փորձ է, որի ինչ աստիճան յաջող լինելու մասին կարող են ասել

միայն սբ սնով դասաւանդող ուսուցիչներն ու ձեռնհաս և անաչառ քննադատները:

Այս աշխատութիւնը գրելիս մենք դարձեալ ղեկավարւել ենք յայտնի «Նախագիծ-ծրագրով»:

Ուսումնասիրելով այդ ծրագրի այն մասը, որ վերաբերում է մեր ծխական դպրոցների IV-րդ բաժանմունքում աւանդելիք Հայաստանի պատմութեանը, մենք եկել ենք հետեւեալ եզրակացութեանը:

Կարծում ենք, որ ծրագիրը կազմող յարգելի մասնագիտորէր, նկատի առնելով այն, որ մեր ծխական դպրոցներից շատ շատերը IV-րդ բաժանմունքից աւելի դասարաններ չունեն, մտածել է, որ այդտեղ իրանց ուսման ընթացքը աւարտող մանուկները՝ Հայաստանի պատմութեան մասին մի թէև համառօտ, բայց ամբողջական գաղափար ստացած լինեն:

Այդպէս. ըմբռնելով ծրագրի իմաստը, մենք Հայաստանի պատմութեան գլխաւոր կէտերը չենք տւել էպիզոդական ձեով, իրարից անջատ, ինչպէս որ կարելի էր ենթադրել առաջին անգամից: Ընդհակառակը՝ աւելի երկար կանգ առնելով Հայաստանի պատմութեան գաղաթնակէտերի վրայ, մենք շատ համառօտակի կերպով տւել ենք նաև այն պատմական կարևորագոյն դէպքերի ու անցքերի պատմութիւնը, որոնք տեղի են ունեցել այդ գաղաթնակէտերը միմեանցից բաժանող շրջաններում: Այդպիսով «գաղաթնակէտ» ժամանակաշրջաններում կատարւած դէպքերն ու անցքերը աւելի պարզուում, հասկանալի են դառնում, և ընթերցողը մի ամբողջական գաղափար է ստանում:

Այդպէս առաջնորդւելով մեր նիւթի մշակութեան մէջ, մենք այս անգամ էլ փոքր ինչ շեղւել ենք եղած ծրագրից:

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ծխական դպրոցների III-րդ բաժանմունքում աւանդւում է նախապատմական ցեղերի կուլտուրան. — նրանց հասարակական ու ընտանեկան կազմը, սովորութիւնները, հագուստը, զբաղմունքը, կրօնը և այլն, մենք շատ կարևոր ենք համարել, որ իբրև շարունակութիւն վերոյիշեալի, IV-րդ բաժանմունքում աւանդի, թէկուզ շատ համառօտակի կերպով,

հայ ժողովրդի հին կուլտուրան: Այդ իսկ նպատակով մենք մեր դասագրքի հէնց սկզբում մի առանձին բաժին ենք յատկացրել, Հին «Հայաստան երկիրն ու ժողովուրդը» վերնագրով, ուր հաւաքել ու կարճառօտ ամփոփել ենք այն բոլորը՝ հայ ժողովրդի հին կուլտուրայի մասին, ինչ որ կարողացել ենք գտնել զանազան հին ու նոր աշխատութիւնների մէջ:

Կարևոր ենք համարում բացատրել և այն, որ սոյն դասագրքի նիւթը լինելով Հայաստանի իրական պատմութիւնը, մենք գիտակցաբար չենք մտցրել սրա մէջ պատմական յայտնի անձերի այնպիսի նկարներ, ինչպէս օրինակ՝ Վարդան և Վահան Մամիկոնեաններ, ս. Սահակ, ս. Մեսրոպ և ուրիշներ, որոնք միանգամայն հեռու են իրականից նկարած լինելուց և լոկ ֆանտազիայի արդիւնք են: Այդ կողմից շեղումն կարող են համարւել միմիայն մեր տւած № 3, 19 և 11 նկարները: Վերջինը ներկայացնում է Տրդատ Թագաւորին և անշուշտ, նոյնպէս ֆանտազիայի արդիւնք է: Սակայն այդ նկարը, որ պրօֆ. Ն. Մարը գտել է Անիի եկեղեցիներից մէկի պատի վրայ, մենք վերցրել ենք շատ աւելի իբրև մի նմուշ հայկական հին նկարչութեան: Իսկ № 3 և 19 նկարը ոչ մի պատմական անձնաւորութիւն չեն ներկայացնում: Նրանք միայն գաղափար են տալիս հայկական հեծելազօրքի մասին՝ երկու տարբեր շրջաններում: № 3 նրկարը մենք յատկապէս պատւիրել ենք հին պատմաբանների նկարագրութեան համաձայն, իսկ № 19-ը վերցրել ենք Հ. Ղ. Ալիշանի «Սիււանից»:

Միև բոլոր նկարները մենք վերցրել ենք հայ և օտար յայտնի աշխատութիւններից:

Մտքերի մէջ շփոթութիւն չառաջացնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում ասել, որ Լեոն Վ Լուսինեանի նրկարը, գլխին չալմա փաթաթած, ներկայացնում է Լեոնին այն ժամանակ, երբ նա Կիլիկիայի գահից զրկւած, Մադրիդի քաղաքապետի պաշտօն էր վարում: Այդ ժամանակներում արաբական ազդեցութիւնը դեռ ևս խիստ լինելով Սպանիայում, գլխներին չալմա փաթաթելը, պաշտօնեաների համար մի ընդունւած սովորութիւն էր:

Աւելորդ չենք համարում ասել նաև, որ մենք գիտակցաբար աշխատել ենք, կարելի եղածին չափ, խուսափել նոյնպէս այն բոլոր աշխարհագրական և այլ յատուկ անուններին գործածութիւնից, որոնք կարող են միմիայն աւելորդ տեղը աշակերտների միտքը ծանրաբեռնել:

Այս աշխատութեան համար մենք օգտուել ենք թէ հայ և թէ օտար յայտնի հեղինակներից: Բացի մեր հնագոյն պատմագիրներից, մենք մեծ չափով օգտուել ենք Գարազաշեանի «Բնական պատմութիւն»-ից, Չամչեանի «Պատմութիւն հայոց»-ը, Ինճիճեանի «Հնախօսութիւն»-ից, Հ.Ղ.Ալիշանի «Հին հաւատք կամ կրօնք»-ից, Պալասանեանի «Պատմութիւն հայոց»-ից և ուրիշներից: Իսկ օտար աղբիւրներից մենք ամենից շատ օգտուել ենք հետևեալ աշխատութիւններից. — «Histoire des Anciens Arméniens» par Noël Dolens et A. Khatch, «Histoire Ancienne de L'Orient» par Francois Lenormant, «Histoire Ancienne des peuples de L'Orient» par G. Maspero, «Histoire et Description de tous les peuples» par J. Jouannin et Jules van Gaver, և «Всёобщая История» Г. Вебера և ուրիշներից:

Աշխարհագրական քարտէս կազմելիս, օգտուել ենք յայտնի կիպերտի և Վենետիկեան Մխիթարեանների քարտէսներից:

I

Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

ԵՐԿԻՐԸ

Հին Հայաստանը տարածւում էր Փոքր Ասիայի արևելեան մասում՝ Կովկասից հարաւ:

Սա մի լեռնոտ երկիր է, որը զանազան լեռնաշղթաներով բաժանւած է մի քանի՝ համարեա թէ անջատ՝ հովիտների ու բարձրաւանդակների:

Այդ փոքրիկ երկիրներից ամեն մէկը մի առանձին ինքնագլուխ իշխանութիւն էր, որ կոչւում էր նախարարութիւն, իսկ իշխանը՝ նախարար:

Նախարարութիւններից մի քանիսը իրար հետ միանալով, մի թագաւորութիւն էին կազմում: Այդպիսով հնումը Հայաստանում մի քանի հայկական թագաւորութիւններ էին առաջ եկել: Դրանցից զբւիւրաւորներն էին՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքն ու ծովաց Աշխարհը:

Մեծ Հայքը տարածւում էր Արաքս կամ Երասխ գետի հովտում, Այրարատ կամ Մասիս լեռան շուրջը

և իր սահմանների մէջ էր առնում հարաւային Կովկասի մի մասը, Վանայ լճի աւազանը և Նփրատ գետի վերին մասերը:

Մեծ Հայքից դէպի արեւմուտք էր ընկնում Փոքր Հայքը, իսկ դէպի հարաւ՝ Ծոփաց Աշխարհը:

Հայաստանի այդ երեք մասերն էլ իրանց առանձին թագաւորն ունէին: Նրանք երբէք հաշտ չէին ապրում և շարունակ պատերազմներ էին մղում միմեանց դէմ, դրա համար էլ հայ թագաւորութիւնները չէին զօրեղանում ու մի մեծ տէրութիւն կազմում:

Հայաստանի թոյլ մնալուն քիչ չէին նպաստում նաև նախարարները: Նրանք էլ չէին ցանկանում, որ թագաւորները զօրեղանան, որովհետև այդ դէպքում նրանք կորցնում էին իրանց ինքնիշխանութիւնը և հարկատու էին դառնում թագաւորին:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ի Դ Ը

Հայաստանի բնակիչները մի քանի դասակարգերի էին բաժանւած:

Ամբողջ երկրի հողերն ու կալւածները թագաւորի, նախարարների և նրանց ազգականների ու բարեկամների սեփականութիւնն էին համարում: Սեփականութիւնը ժառանգաբար անցնում էր որդոց—որդի:

Բոլոր մեծ ու փոքր կալւածատէրերը Հայաստանի ազնւական դասն էին կազմում: Նրանք կոչւում էին ազատներ:

Ժողովրդի մնացած մասը—գիւղացիք, արհեստաւորներն ու վաճառականները—կալւածներ չունէին և կոչւում էին ոչ-ազատներ կամ հպատակներ:

Ազատներ.—Ազատները երկրի մշակութեամբ կամ ուրիշ աշխատանքներով չէին զբաղւում: Նրանք այդ կարգի աշխատանքները անպատւաբեր ու անվայլ էին համարում: Ազատների սովորական զբաղմունքներն էին՝ զինւորական վարժութիւնները, որսորդութիւնն ու զանազան ուրիշ զարճութիւններ: Նրանք միայն իրաւունք ունէին միշտ զէնք կրել: Ոչ-ազատները այդ իրաւունքից զրկւած էին:

Նկար 1. Քուրմիր.

Ազատների դասակարգին էին պատկանում նաև քուրմերը—քահանայական դասը, որոնք նոյնպէս ունէին

իրանց սեփական կալածները: Բացի սեփական կալածներից, քուրմերը վայելում էին նաև տաճարներին յատկացված կալածների եկամուտները: Թէ քուրմերին և թէ տաճարներին պատկանող կալածներից ոչ մի տուրք չէր վերցւում:

Քուրմերի գլխաւոր պաշտօնն էր՝ տաճարներում աստածներին զոհ մատուցանել, կրօնական ծիսակատարութիւններ անել և ժողովրդի մէջ հաստատ պահել կուսպաշտական կրօնը:

Նրանք շատ անգամ ուրիշ պաշտօններ էլ էին վարում. օրինակ՝ լինում էին դատաւորներ, թագաւորական կամ նախարարական ղեւանապետներ, զբաղւորներ և այլն:

Քուրմերը նաև բժշկութիւններ էին անում:

Քուրմերից առհասարակ վախենում էին բոլորը: Նրանք մեծ ազդեցութիւն ունէին ամբողջ ժողովրդի վրայ:

Ոչ-ազատներ. — Թէ ազնւականութեան և թէ քրմապատկան բոլոր հոգերը մշակում էր գիւղական ժողովուրդը: Գիւղացիք պարտաւոր էին իրանց ստացած արդիւնքի մեծ մասը տալ ազատներին իբրև տուրք:

Նրանք բացի իրանց սովորական զբաղմունքներից, իբրև հպատակներ, իրանց տէրերի համար ուրիշ շատ ծառայութիւններ էին կատարում: Նրանք իրանց տէրերի կատարեալ ճորտերն էին:

Վաճառականներն ու արհեստաւորները քիչ աւելի բարձր դիրք էին վայելում և մեծ մասամբ ապրում էին քաղաքներում: Թէև սրանք էլ գիւղացիներին նման զուրկ էին զէնք կրելու իրաւունքից, բայց աւելի մեծ պատիւ ու յարգանք ունէին: Գիւղական

ժողովրդից պահանջւում էր նոյնպիսի յարգանք ցոյց տալ վաճառականներին ու արհեստաւորներին, ինչպիսին ցոյց էր տրւում ազատներին: Միևնոյն ժամանակ վաճառականներին ու արհեստաւորներին թոյլ չէր տրւում, որ հպարտանան և այնպիսի իրաւունքներ բանեցնեն գիւղական ժողովրդի վրայ, ինչպիսի իրաւունք բանեցնում էին ազատները: Վերջինները պատաւոր էին «եղբայրաբար» վերաբերել իրանցից աւելի ստոր աստիճանի վրայ կանգնած ժողովրդին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Թագաւոր

Հայաստանը կառավարւում էր միահեծան բռնապետական իշխանութեամբ: Թագաւորը ամբողջ Հայաստանում ինքնիշխան և ինքնակալ էր:

Թագաւորի ամեն մի հրամանը օրէնք էր, ոչ ոք չէր կարող այդ օրէնքը փոխել: Ամենքն էլ պարտաւոր էին թագաւորին հնազանդել, թէկուզ նրա հրամանը մի ոճիւր թելադրէր: Թագաւորը երբեք չէր լինում էր նոյնպէս երկրի ամենագլխաւոր քրմապետը:

Թագաւորի անձը սուրբ էր համարւում. նախարարներն ու ժողովուրդը որչափ էլ չը սիրէին իրանց թագաւորին, դարձեալ ոչ ոք չէր մտածի նրա կեանքին վերջ դնել:

Արքունիքը կառավարւում էր երեք կարգի եկամուտներով: Առաջինը՝ թագաւորական կալածքներից ստացւած եկամուտն էր, երկրորդը՝ նախարարներից ստացւած տուրքը, իսկ երրորդը՝ վաճառականներից

վերցւած մաքսը, որ կոչւում էր հաս կամ մուտ:

Թագաւորական կալածները չափազանց ընդարձակ էին: Երբեմն ամբողջ նահանգներ թագաւորին էին պատկանում: Այսպէս թագաւորինն էր Այբարատեան ընդարձակ դաշտավայրը, ուր ոչ մի նախարար չըկար: Թագաւորը ուրիշ շատ կալածներ էլ ունէր, որ գտնւում էին զանազան նախարարների սահմաններում:

Թագաւորները շատ շքեղ ու փարթամ կեանք էին վարում: Նրանց բոլոր ամանեղէնները ոսկուց ու արծաթից էին. հագուստն ու զէնքերը զարդարւած էին թանկագին ակնեղէններով ու մարգարիտներով և կարւած ոսկեթել բանւածքով: Նրանք երկար մազեր էին պահում և կրում էին թանկագին քարերով զարդարւած վարսակալ: Թագաւորի թոյլտուութեամբ նախարարներն էլ կարող էին վարսակալ կրել:

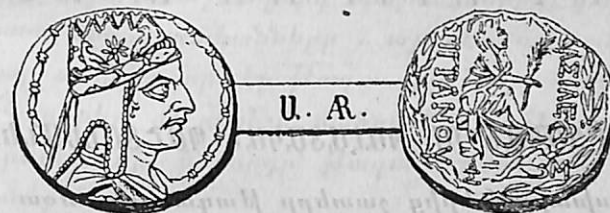
Սովորական օրերին թագաւորները իրանց գլխին դնում էին խոյր, իսկ հանգիստաւոր օրերում՝ թաւ:

Թագաւորները հագնում էին նուրբ շապկի վերայից՝ մի երկար կապայ (ինչպէս որ քահանաներն են հագնում ֆարաշայի տակից), որ կոչւում էր պատմուման, իսկ վերեւից գցում էին կարմիր գոյնի մի երկար ծածկոց, որ ստւում էր ծիրանի: Ծիրանու եզերքը զարդարւած էր լինում սամուր մորթով: Պատմումանի վրայ կապում էին ակներով ու ոսկով զարդարւած գօտի, որից կախում էին մի շատ շքեղ փոքրիկ սուր:

Թագաւորական կօշիկները կարմիր էին լինում. ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չուներ նոյն գոյնի կօշիկներ հագնել: Եթէ թագաւորը ցանկանում էր իր նախա-

րարներից մէկին մի առանձին շնորհ անել, թոյլ էր տալիս նրան մէկ ոտքին միայն կարմիր կօշիկ հագնել: Նրա թոյլտուութեամբ նախարարները կարող էին նոյնպէս ոսկէ բաժակ կամ այլ անօթ գործ ածել:

Թագաւորական վրանը կարմիր էր լինում: Վրանի վերեւում փայլում էր ոսկուց կամ արծաթից շինւած արծիւը, որ հայոց թագաւորների զինանշանն էր:

Նկար 2. Մեծն Տիգրանի դրամը:

Հայոց թագաւորները ոսկուց ու արծաթից դրամներ էին կտրել տալիս, որոնց մի կողմում իրանց պատկերն էր լինում, իսկ միւս կողմում թագաւորական զինանշանը:

Ն ա խ ա ր ա ր ն Ե ր

Ինչպէս թագաւորը ամբողջ Հայաստանում, այնպէս էլ նախարարներից ամեն մէկը իր երկրի սահմաններում կատարելապէս ինքնիշխան էր:

Նախարարները իրանց ունեցած հարստութեան և վայելած զիրքի համաձայն՝ երկու կարգի էին բաժանւում, աւագներ ու կրտսերներ: Նրանք բոլորն էլ թագաւորի ծառաներն էին համարւում և պարտաւոր էին խաղաղ ժամանակ նրան մի որոշ տուրք վճարել, իսկ պատերազմի դէպքում՝ զօրքով օգնել:

Նախարարները զանազան աստիճանների էին բա-

ժանւած և թագաւորի պալատում նրանցից ամեն մէկն իր յատուկ տեղը կամ ըարձն ունէր: Աւելի բարձր աստիճանաւորները նստում էին սրահի վերին կողմում, իսկ ստորինները՝ աւելի ցած:

Այդ բարձերի թիւը երբեմն հասնում էր 900-ի: Եթէ բարձերից մէկն իր տեղից բոլորովին վերցւած, կամ աւելի ցած էր տեղափոխւած, այդ նշանակում էր, որ թագաւորը բարձի տիրոջը աչքից զցել է:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՈՒ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՏՈՆԵԱՆԵՐ

Նախարարներից շատերը թագաւորի մօտ վարչական կամ պալատական գանազան պաշտօններ էին վարում:

Այսպէս՝ չորս հոգի փոխարքայի պաշտօններ ունէին և կոչւում էին Սահմանապահներ: Նրանք պարտաւոր էին երկրի սահմանների վրայ հսկել: Նախարարներից մէկը պաշտօն ունէր հսկելու երկրի ճանապարհների, կամուրջների և ջրանցքների շինութեան, ինչպէս նաև քաղաքների ու գիւղերի բարեկարգութեան վրայ: Նա կոչւում էր Աշխարհաշէն:

Մի այլ պաշտօնեայ կոչւում էր Սպարապետ, որ զօրքի գլխաւոր հրամանատարն էր և նրան պատերազմի էր առաջնորդում:

Զափազանց մեծ թիւ էին կազմում թագաւորի պալատական պաշտօնեաները: Դրանցից առաջին տեղը բռնում էր Թագադիր ասպետը, որի պաշտօնն էր թագաւորի գլուխը թագ դնել: Պալատական միւս բարձր պաշտօնեան Հայր-Մարդպետն էր, որ արքունա-

կան կալւածների ընդհանուր կառավարիչը և թագաւորի գանձերի ու կանանոցի հսկողն էր:

Սրան էին հպատակւում Մարդպետները, որոնք հսկում էին արքունական կալւածներին և հաւաքում թագաւորական տուրքերը:

Յետոյ կար Մարքսագը, որ միշտ ուղեկցում էր թագաւորի ուղարկած դեսպանութիւններին:

Բացի այս առաջնակարգ պաշտօններից, կային և ուրիշ շատ երկրորդականները. այսպէս օրինակ՝ մի նախարար պարտաւոր էր թագաւորի հագուստը պահել ու հազցնել, մի ուրիշը՝ արքունիքի կահկարասիքը կարգի բերել, մի երրորդը՝ թագաւորի առջևից արծիւ տանել և այլն:

Դատաւորներ ու պատիժներ

Թագաւորները թէ իրանց արքունիքում, թէ քաղաքներում և թէ մեծ գիւղերում յատուկ դատաւորներ էին նշանակում, որոնց պարտաւորութիւնն էր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը քննել և վճիռներ կայացնել:

Հայաստանի գանազան կողմերում, թագաւորանիստ քաղաքների կամ անառիկ բերդերի մօտ, կային բանտեր, որոնցից մի քանիսը կոչւում էին վիրապներ: Յանցաւորներին առհասարակ շատ խիստ պատիժներ էին տալիս. նրանց տանջանքների էին ենթարկում և գլխատում:

Պատիժներ գործադրողները կոչւում էին ղահիճներ, իսկ նրանց գլխաւորը՝ ղահմապետ:

5196-58

Ձ օ ը ք ը

Հայաստանում այժմեան նման մշտական զօրք չէին պահում: Թագաւորը միայն մի փոքրիկ զօրաբանակ ունէր, որ նրա թիկնապահ զօրքն էր համարւում և ամեն տեղ հետևում էր նրան:

Պատերազմի ժամանակ թէ թագաւորը և թէ ա-

Նկար. 3. Ծանր հեծելազօրք:

մեն մի նախարար իրանց հպատակ ժողովրդիցն էին զօրք հաւաքում և կռիւ առաջնորդում: Զօրքը ուճիկ

չէր ստանում: Նրա ծախքերը հոգացւում էին մասամբ թագաւորական գանձարանից, իսկ մեծ մասամբ էլ պատերազմներում ձեռք բերւած աւարից ու կողոպտուից:

Շատ անգամ օտարներից էլ էին վարձով զօրք հրաւիրում:

Հայկական զօրաբանակը բաժանւում էր երեք կարգի—ծանր ու թեթեւ հեծելազօրքը և հետիոտն զօրքը:

Ծանր հեծելազօրքի թէ ձիերը և թէ զինւորները երկաթէ զրահներով էին ծածկւած: Զինւորները գլխիցն զնուս էին սաղաւարտ: Նրանց զէնքերն էին տէգ, սուր ու վահան:

Թեթեւ հեծելազօրքը ծանր զրահ չէր հագնում: Դրանց զէնքերն էին երկար նիզակ, սուր ու վահան: Իսկ հետիոտն զօրքը կռւում էր նետ ու աղեղով:

Թագաւորն ու նախարարները ձիու վրայ էին կռւում:

Հայերը սովորութիւն ունէին իրանց զէնքերը թունաւորելու, զրա համար էլ նրանց հարւածները մահացու էին լինում: Հայ զինւորները, մանաւանդ աղեղնաւորները, յայտնի էին իբրեւ նշանաւոր կռուողներ: Ժամանակակից պատմիչների ասելով, հայ աղեղնաւորների նետերը շատ հեռու էին թռչում և շատ քիչ էին վրիպում նպատակից:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԲԱՆԱՊԵՏՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքներն էին երկրագործութիւնն ու խաշնարածութիւնը: Հայաստանի

կլիման շատ բարեխառն լինելով, այնտեղ մշակուած էին ամեն տեսակ հացահատիկներ, պտղատու ծառեր ու խաղող: Սաշնարածութեան մէջ, բացի եղջիւրաւոր անասուններէր, շատ նշանաւոր էին ձիերն ու ջորիները: Հնումը հայերը յայտնի էին իբրեւ լաւ ձիաբուծներ և Հայաստանի ձիերն ու ջորիները շատ գնահատուած էին հարեան բոլոր երկրներում:

Բացի դրանցից՝ հայերը զբաղւում էին նաև որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ:

Հայաստանում ծաղկած արհեստներից յայտնի էր գինագործութիւնը: Հայերի պատրաստած գէնքերը, մանաւանդ աղեղն ու նետը, Հափազանց գնահատուած էին նոյնիսկ հռոմայեցիներէ կողմից:

Հայերը շատ հին ժամանակներից են սկսել վաճառականութեամբ պարապել: Հայաստանը ծովերից հեռու գտնւելով, հայ վաճառականները իրանց առևտուրը կատարում էին ցամաքային ճանապարհներով և գետերի վրայով: Նրանք մեծ կարաւաններով իրանց բերքերը տանում էին հեռաւոր երկիրներ և այնտեղներից էլ ուրիշ ապրանքներ էին բերում:

Հայաստանից արտահանած ապրանքներն էին՝ հացահատիկներ, ձէթ, գինի, աղ, պղինձ, գէնքեր, ձիեր, ջորիներ և այլն: Իսկ օտար երկիրներից բերւում էին՝ համեմունքներ, թանկագին կտորներ, ականղէներ, անագ և ուրիշ ապրանքներ:

Հայ վաճառականները միևնոյն ժամանակ միջնորդի դեր էին կատարում արևելեան հարուստ Հրնդկաստանի և արևմտեան հարեան ազգերի միջև:

ՀԱՅՈՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ-ՆԵՐԸ

Ը ն տ ա ն ի ք

Ինչպէս բոլոր հին ժամանակայ ազգերի մէջ, այնպէս էլ Հեթանոս Հայաստանում բազմակնութիւն էր ընդունւած: Սակայն այդ իրաւունքից աւելի շատ օգտուում էին ազատները, որովհետև նրանք հարուստ էին և բազմաթիւ կանայք ու զաւակներ պահելու միջոցներ ունէին: Կանանցից միայն մէկն էր գլխաւորը, միւսները կոչւում էին հարժներ:

Նկար 4. Հայ իշխանուհի

Այսպէս թագաւորի կամ նախարարի բազմաթիւ կանանցից միայն մէկն էր համարւում թագուհի կամ իշխանուհի:

Թագաւորական կամ նախարարական գահը ժառանգում էին, սովորաբար, գլխաւոր կնոջից ծնւած անդրանիկ զաւակները: Եւ հէնց դրա համար

էլ թագաւորի կանանց ու նրանց գաւազների միջև շարունակ վէճեր ու կռիւներ էին տեղի ունենում թագաժառանգութեան պատճառով:

Այդ կռիւներից ու վէճերից խուսափելու համար, թագաւորները, առհասարակ իրանց մօտ պահում ու մեծացնում էին թագաժառանգին միայն, իսկ մնացած բոլոր գաւազներին հէնց մանուկ հասակից արքունիքից հեռացնում էին:

Բերդեր եւ ամրոցներ

Թագաւորներն ու նախարարները բացի քաղաքներում ունեցած իրանց հոյակապ պալատներից ու տներից, երկրի զանազան կողմերում շատ բերդեր ու ամրոցներ էլ ունէին, որոնք շրջապատւած էին գեղեցիկ պարտէզներով ու անտառներով: Այդ բերդերն ու ամրոցները, թէև ծառայում էին երկրի պաշտպանութեանը, բայց տարւայ որոշ ժամանակներում թագաւորները գնում ապրում էին այդ տեղերում:

Այդ բերդերում ու ամրոցներումն էին պահում թագաւորական և նախարարական գանձերը: Այնտեղ էին թաղում նաև նրանց տոհմի աճիւնները:

Հարսանիք եւ թաղում

Մեծամեծների տներում կատարւած հարսանիքները շատ շքեղ էին լինում: Սովորութիւն կար հարսի գլխին մարգարիտներ, իսկ փեսայի գլխին՝ ոսկէ զրամբեր շաղ տալ: Հարսանիքը տևում էր մի քանի օր:

Մեռածների համար ընդունւած էր շատ մեծ սուգ կատարել: Թաղման հանդէսի ժամանակ դադարի առջևից գնում էր երաժշտական խումբ, որ փողեր էր հնչեցնում ու քնար ածում: Յետևից գնում էին վարժուկի լալկան կանայք, որոնք սև զգեստներ հագած, երգերով պովաբանում էին մեռնողին, իրանց երեսները ճանկոտտում, լալիս էին և ուրիշներին էլ լացացնում:

Մեռելի տէրերը սովորութիւն ունէին սև շոր հագնել և երկար ժամանակ սուգ պահել:

Հ ա գ ու ռ տ

Ժողովրդի հագուստը մօտաւորապէս նոյն մասերիցն էր բաղկացած, ինչ թագաւորինը: Նրանք շապիկի վրայից հագնում էին կարճ պարեգօտ—կապայ, որի փէշերը դրում էին լայն վարտիկի մէջ: Վարտիկը կապւում էր խոնջանով, որ միկնոյն ժամանակ գօտու դեր էր կատարում: Ոտներին հագնում էին հողաթափներ կամ տրեխներ:

Ազնւականները պարեգօտի վրայից կրում էին կարճ թիկնոց, իսկ խոնջանից կախում էին կարճ սուր: Իբրև զարդարանք, նրանք ականջներից կախում էին ոսկէ կամ արծաթէ օղեր, թւերին էլ հաղնում էին ապարանջաններ: Նրանք շատ շքեղ կերպով զարդարում էին նաև իրանց ձիերը:

Ժողովրդի ստորին խաւերը զուրկ էին ազնւականների վայելած բոլոր շքեղութիւններից: Նրանք

ապրում էին գետնափոր տներում, իրանց անասուն-
ների ու հաւերի հետ միասին: *)

ՀԱՅԵՐԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕՆԸ

Ա ս տ ա ծ ն ե ռ

Հայերը հնումը կռապաշտական կրօն էին դաւա-
նում: Նրանք ոչ թէ մէկ, այլ շատ աստուածներ էին
ընդունում ու պաշտում:

Այդ աստուածներն էլ մի քանի աստիճանների
էին բաժանուում. նրանց մէջ կային գլխաւորներն ու
երկրորդականները: Բացի դրանից՝ կային արական և
իգական սեռի աստուածներ:

Հայերի գլխաւոր աստուածը կոչւում էր Արա-
մազդ, որը երկնքի ու երկրի ստեղծողն էր համար-
ւում: Արամազդը ամենակարող էր. նա էր մարդ-
կանց պարգևում աշխարհի բոլոր բարիքները:

Միւս բոլոր աստուածները Արամազդի որդիքն
էին համարւում:

Արական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին՝
նոյնպէս Միհրը, որ արեւի ու կրակի աստուածն էր,
և Վահագնը՝ որ քաջութեան և ուժի աստուածն էր:

Իգական սեռի աստուածներից նշանաւոր էին
Անահիտը՝ որ կանացի բոլոր առաքինութիւնների աղ-

*) Այդ մասին աւելի մանրամասն տես մեր «Նախ-
մարդը և Հայ. առասպելներ» դասագրքում:

բիւրն ու հայ ազգի փառքն էր կազմում, և Աստու-
ղը՝ որ գեղեցկութեան աստուածուհին էր:

Անահիտը ամենից շատ սիրւած ու պաշտած
աստուածուհին էր Հայաստանում: Նրա մասին այն
կարծիքը կար, թէ նա ոսկէ մարմնով է ծնւել: Այդ
պատճառով էլ նրա արձանները մեծ մասամբ ոսկուց
էին շինւում. նա կոչւում էր Ոսկէմայր:

Նկար 5. Անահիտ.

Շատ մեծ յարգանք էր վայելում նաև Վահագնը:
Նրա մասին աշուղները շատ երգեր էին յօրինել, ո-
րոնց մէջ գովում ու փառաբանում էին Վահագնի
ծնունդը ծովից ու արեւից, ինչպէս և նրա կատարած
բազմաթիւ առասպելական քաջագործութիւնները:

Բոլոր աստածների անունով Հայաստանի գահազան տեղերում մեհեմետներ—տաճարներ էին շինեալ, որոնց մէջ գրեալ էին նրանց արձանները: Այդ տեղերում տարւայ որոշ օրերին ժողովուրդը ուխտագնացութեան էր գնում և քուրմերի միջոցով գոհ մատուցանում:

Ուխտատեղինքը

Ուխտագնացութեան կողմից շատ նշանաւոր էր Վանատուրի Դիք անունով տաճարը, որ նշանակում է Վանատուրի աստածներ: Այդ տաճարը գտնւում էր Բագրևանդի (այժմ Ալաշկերտի) գաւառում, Բագաւան անունով գիւղում (Բագաւան նշանակում է աստածների գիւղ): Այդ տաճարի տօնը տեղի էր ունենում օգոստոսի 10-ին, որ հայկական տոմարի նոր տարին էր: Այդ տօնը կոչւում էր նաև ծաղիկների տօն կամ Վարդավառ, որ կայ մինչև այսօր էլ: Ներկայումս Վանատուրի Դիք անունով տաճարի տեղը գտնւում է Սուրբ Յովհաննէս անունով մի եկեղեցի, որ շինել է տւել Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Այժմեան հայկական վանքերի և ուխտատեղիների նման, կռապաշտական մեհեմետներին կից՝ շինեալ էին ընդարձակ բնակարաններ ուխտաւորներին ընդունելու համար:

Ուխտատեղիները հին ժամանակներում, ինչպէս այսօր էլ, Հայաստանի շատ տեղերում վաճառանոցների գեր էլ էին կատարում: Մարդիկ զանազան կող-

մերից այդտեղ էին բերում իրանց ունեցած մթերքները կամ ապրանքները և առևտուր էին անում:

Ուխտատեղիները միևնոյն ժամանակ ընդհանուր գլարձութեան ու զբօսանքի վայրեր էին: Ուխտաւորները այդ տեղերում երգում, նւագում, պարում էին. ժողովրդական երգիչներն ու աշուղները մրցութիւններ էին սարքում:

II

Մ Ե Ծ Ն Տ Ի Գ Ր Ա Ն

ՀՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓՈԲՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ԱՌԱՋ

Հայ ազգի պատմութեան ամենափայլուն շրջանը Մեծն Տիգրանի թագաւորութեան տարիներն են համարուած:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ հռոմայեցիք գրաւել էին Փոքր Ասիայի մի քանի երկիրները և սպառնում էին ամբողջ արևելքի տէրը դառնալ:

Հռոմայեցիք այն ժամանակեայ ամենազարգացած ու լուսաւորւած ազգն էին: Նրանց զօրքերը զինւած էին ամենալաւ զէնքերով: Նրանք յայտնի էին իրանց քաջութեամբ, կարգապահութեամբ, յանդրգնութեամբ ու տոկունութեամբ: Նրանց զօրավարներն էլ չափազանց հմուտ էին պատերազմական արվեստի մէջ:

Հռոմայեցիք տէր էին դառել Միջերկրական ծովին ու նրա վրայ բազմաթիւ առևտրական ու պատերազմական նաւեր էին պահում: Նրանք այդ պա-

տերազմական նաւերով սարսափ էին ազդում իրանց տէրութեան սահմանակից երկիրների ու ազգերի վրայ, որոնց հետ շատ էլ լաւ չէին վարուած:

Հարստանալու, ճոխ ու փարթամ կեանք վարելու տենչով բռնւած, հռոմայեցիք իրանց հպատակ ազգերին սաստիկ հարստահարում, կեղեքում և թըշառուութեան էին մատնում:

Այդ ժամանակ արևելքում ոչ մի հզօր տէրութիւն չկար, որ արգելք լինէր հռոմայեցիներին ազդեցութեան տարածւելուն և սահման դնէր նրանց անկուշտ շահագործութեանը:

Ամենամեծ տէրութիւնը Փոքր Ասիայում Պարթևների թագաւորութիւնն էր, որ գտնւում էր Հայաստանի արևելեան կողմում: Պարթևները, սակայն, ներքին խռովութիւններից թռչացած, անկարող էին հռոմայեցոց հետ մրցել:

Հռոմէական սահմաններին շատ աւելի մօտ էր Պոնտոսի թագաւորութիւնը, որ այդ միջոցին նոր էր սկսել զարգանալ ու զօրեղանալ:

Այդ թագաւորութիւնը տարածւում էր Սև ծովի հարաւային ու արևելեան ափերում, իր սահմանների մէջ առնելով նաև Կողքիսը, Կովկասի մի մասը ու Փոքր Հայքը:

Այդ երկրի թագաւորն էր Միհրդատ Նւպատորը, որ մի շատ խելօք, հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր:

Միհրդատը շատ տարիներ գործ ունենալով արևմտեան ազգերի հետ, ուսումնասիրել էր նրանց թէ լաւ և թէ վատ կողմերը: Նա ծանօթ էր մի քանի լեկուների, ինչպէս և շատ հմուտ էր պատերազմա-

կան գործերում՝ թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ: Նրա պատերազմական նաւերը լողում էին Սև ծովի վրայ:

Հպարտ ու յանդուգն Միհրդատն էր, որ դուրս էր եկել հզօր հռոմի դէմ, կամենալով ինքը դառնալ Փոքր Ասիայի տէրն ու իշխողը:

Նկար 6. Միհրդատ

Պոնտական թագաւորի ու հռոմայեցիների միջև սկսած հէնց այդ կռիւների ժամանակ Մեծն Տիգրանը Հայաստանի թագաւոր է դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ԱՌԱՋ

Տիգրանից առաջ Հայաստանի երեք թագաւորութիւններն էլ բոլորովին անկախ չէին: Փոքր Հայքը իր առանձին թագաւորը չունէր և միացւած էր հարևան Պոնտոսի թագաւորութեանը: Իսկ Մեծ Հայքն

ու Ծոփաց Աշխարհը, թէև թագաւորներ ունէին, բայց ենթակայ էին իրանց հարևան՝ աւելի ուժեղ տէրութիւններին. Մեծ Հայքը՝ պարթևական թագաւորի, իսկ Ծոփաց Աշխարհը՝ Կապադովկիայի գերիշխանութեան տակ էին ու նրանց հարկատու:

Մեծն Տիգրանը մի խելօք, բայց և շատ հպարտ, փառասէր ու պատերազմասէր մարդ էր:

Իր Արտաշիսա հօրից Մեծ Հայքի գահը ժառանգելուն պէս (95 թ. Ք. ծ. ա), նրա առաջին միտքն է լինում Ծոփաց Աշխարհը միացնել իր թագաւորութեանը և այդպիսով ստեղծել մի զօրաւոր հայկական տէրութիւն:

Այդ ժամանակ Կապադովկիան, Միհրդատի մղած պատերազմների պատճառով, շատ թուլացած էր: Նա անկարող էր պաշտպանութիւն ցոյց տալ իր հովանաւորութեան տակ գտնուող Ծոփաց աշխարհին: Մեծըն Տիգրանը շատ հեշտութեամբ նւաճում է նրան և իր երկրի սահմաններին միացնում (94 թ. 93 թ. Ք. ծ. ա):

Տիգրանի և Միհրդատի դաշնակցութիւնը

Մեծն Տիգրանի յաջողութիւնն ու զօրեղանալը տեսնելով, Միհրդատը մտածում է դաշն կապել հայոց թագաւորի հետ ու միացած ոյժերով շարունակել հռոմայեցիների դէմ սկսած պատերազմը:

Միհրդատը սկզբում թէև մի քանի յաղթութիւններ էր տարել հռոմայեցիների դէմ, բայց յետոյ պարտւել ու մի լաւ դաշնակցի մեծ պէտք էր զգում:

Այդ նպատակով Միհրդատը գետպան է ուղար-

կում Մեծն Տիգրանի մօտ, առաջարկելով միևնույն ժամանակ իր Կլէոպատրա աղջկանը՝ հայոց երիտասարդ թագաւորին կնութեան:

Տիգրանն ընդունում է Միհրդատի առաջարկութիւնը: Նա խորհում է, որ եթէ Պոնտոսի զօրեղ թագաւորին աջակից ունենայ, կարող է աւելի ընդարձակել իր երկրի սահմանները և շատ աւելի զօրաւոր տէրութեան թագաւոր դառնալ:

Տիգրանին սաստիկ զբաղեցնում էր մանաւանդ այն միտքը, որ կարողանայ ջախջախել բոլոր մանր տէրութիւնները, որոնցով շրջապատւած էր Հայաստանը: Այդ մանր թագաւորութիւններն էին՝ Եգեսիան, Կորդաաց Աշխարհը, Մեդիական Ատրպատականը և ուրիշները:

Միհրդատն ուրախութեամբ խոստանում էր Տիգրանին աջակցել իր այդ ցանկութիւններն իրագործելու, միայն թէ նա էլ իրան օգնէր հռոմայեցիների զօրութիւնը ջախջախելու:

Դաշնակիցները պայմանաւորւում են, որ Հռոմի դէմ իրանց մղելիք պատերազմներում նւաճած բոլոր երկիրները Միհրդատին պիտի պատկանեն, իսկ ձեռք բերւած աւարը, գերիներն ու հարստութիւնները պիտի բաժին հասնեն Տիգրանին:

Այսպիսի պայմանով Մեծն Տիգրանը միայն իր գանձարանը հարստացնելու մասին չէր մտածում: Նրա ցանկութիւնն էր արեւմտեան երկիրների աւելի լուսաւոր ժողովուրդներին — յոյներին, հրէաներին, ասորիներին և ուրիշներին, զաղթեցնել Հայաստան, որպէսզի խտացնի նրա բնակչութիւնը և զարկ տա երկրի ու ժողովրդի առաջադիմութեանը:

Դաշնակիցների առաջին ընդհարումները հռոմայեցիների հետ

Պայմանագիրը կնքելուն պէս, դաշնակիցները յարձակւում են Կապադովկիայի ու Պաֆլագոնիայի վրայ և տիրանում այդ երկիրներին: Երկու երկիրներն էլ այդ ժամանակ Հռոմի գերիշխանութեան տակ էին: Դրանց զահաժառանգները սարսափած դիմում են հռոմայեցիներին և նրանցից պաշտպանութիւն խնդրում:

Հռոմում այդ ժամանակ թագաւորներ չուկային. երկիրը կառավարում էր ժողովրդից ընտրած ներկայացուցիչների ժողովը, որ կոչւում էր ժնրալոյս:

Հռոմի Ծերակոյտը հրամայում է Կիլիկիայի հիւպատոս Սիլլային՝ մաքրել երկու երկիրներն էլ «բարբարոս» (կիսավայրենի) թշնամիներից և զահաժառանգ Արիոբարզանին հաստատել Կապադովկիայի թագաւոր:

Սիլլան իր փոքրաթիւ զօրքով յարձակւում է դաշնակից զօրքերի վրայ, մեծ ջարդ է տալիս նրանց և Արիոբարզանին հաստատում իր հայրենական գահի վրայ (92 թէ 91 թ. Ք. ծ. ա.):

Դրանից յետոյ Սիլլան շտապով վերադառնում է Հռոմ, ուր այդ ժամանակ Ծերակոյտի մէջ ներքին խիստ երկպառակութիւններ կային:

Միհրդատն ու Տիգրանը կրած պարտութիւնից չեն վհատւում: Սիլլայի հեռանալուց յետոյ, նրանք վերանորոգում են իրանց դաշնագրութիւնը և պատրաստութիւններ են տեսնում պատերազմական նոր Գործողութիւններ սկսելու:

Այս անգամ Տիգրանը շատ էլ հաւատարիմ չէ մնում իր աներոջ հետ կապած դաշինքին: Պատերազմների ամբողջ ծանրութիւնը Միհրդատի վրայ է ընկնում, որովհետեւ Տիգրանին շատ աւելի զբաղեցնում էր իր սահմանակից փոքր երկիրները գրաւելու միտքը, քան հզօր Հռոմի դէմ պատերազմելը:

Մինչ Միհրդատը երբեմն փառաւոր յաղթութիւններ տանելով, իսկ երբեմն էլ սոսկալի պարտութիւններ կրելով հռոմայեցիների դէմ էր պատերազմում, Մեծն Տիգրանը զբաղւած էր իր վաղեմի ծրագիրները իրագործելով:

Մեծն Տիգրանի նաամումները Պարթեւաց երկրում

Տիգրանն ուզում է ամենից առաջ Պարթեւների գերիշխանութիւնից ազատել: Նա օգուտ քաղելով պարթեւական ներքին խռովութիւններից՝ յարձակում է նրանց վրայ:

Ամեն ինչ ճանապարհին քարուքանդ անելով, Տիգրանը գնում հասնում է մինչև պարթեւական թագաւորանիստ քաղաքները: Պարթեւները մեծ պարտութիւն են կրում և ստիպւում հայերին վերադարձնել այն 70 գաւառները, որ նւաճել էին Տիգրանի գահ բարձրանալուց առաջ:

Բացի դրանից, նրանք պարտաւորւում են Տիգրանին զիջել Միջագետքի հիւսիսային երկու խիստ արգաւանդ նահանգները, ինչպէս և հիւսիս-արևելեան այն բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, որոնք մինչև այդ ժամանակ պարթեւների պաշտպանութեան տակ էին:

Այս փայլուն յաղթութիւններից յետոյ, Մեծն

Տիգրանն իր զօրքով մտնում է Մեդիա և գնում հասնում մինչև Եկբատանի (Համադան) դռներն ու այրում թագաւորի պալատը:

Նկար 5 Մեծն Տիգրան:

Այսպիսով հայոց թագաւորը հետզհետէ նւաճում է իր բոլոր հարևան երկիրները—Աղւանից աշխարհը,

Ատրպատականը, Մարաստանը, Կորդեաց աշխարհը և Վրաստանը:

Այդ երկիրներն բոլոր թագաւորները ընդունում են հայոց թագաւորի գերիշխանութիւնը և նրա հարկատուներն են դառնում: Նրանք պարտաւորւում են Մեծն Տիգրանին խաղաղ ժամանակ մի որոշ հարկ վճարել, իսկ պատերազմի դէպքում զօրք և բանւորներ տալ:

Այդ ժամանակից Մեծն Տիգրանը ձեռք է բերում «Թագաւորների Թագաւոր» տիտղոսը և նրա առաջ բոլոր ստորագրեալ թագաւորները խոնարհւում են:

Տիգրանի նաւթումները հռոմէական երկիրներում

Հայաստանի սահմանները հիւսիսի և արևելքի կողմերից կատարելապէս ապահովելուց յետոյ, «Արքայից Արքան» մտածում է Նփրատ գետի արևմտեան կողմի երկիրներն էլ նւաճել:

Նդեսիայի ու նրա հարևան երկիրների գրաւումով Տիգրանն արդէն տէր էր դառել այն մեծ ճանապարհին, որ տանում էր Ասորիք (Սիրիա):

Նա բազմաթիւ զօրքով մտնում է այդ երկիրը և համարեա թէ առանց պատերազմի տիրում նրան (63 թ. Ք. ճ. ա.):

Ասորոց երկրին տիրանալուց յետոյ, Մեծն Տիգրանը արշաւում է Կիլիկիա, կործանում է նրա մի քանի քաղաքները և նրանց բնակիչներին գերելով տեղափոխում է Հայաստան:

Այդտեղից հայոց թագաւորը, Միհրդատի զբոլ-

մամբ՝ յարձակւում է Կապադովկիայի վրայ և գրաւում Մաժակ (Կեսարիա) մայրաքաղաքը: Այդ, ինչպէս նաև տասնումէկ յունական այլ քաղաքների բնակիչներին՝ ընդամենը 300,000 հոգի, Տիգրանը տեղափոխել է տալիս Հայաստան: Նա մեծ մասամբ բնակեցնում է դրանց իր նոր մայրաքաղաքում—Տիգրանակերտում:

Այս բոլոր նւաճումները աւելի ու աւելի են գրգռում Տիգրանի փառասիրութիւնը: Նա մտածում է իր աներոջ՝ Միհրդատի հետ ամբողջ Արևելքի տէրը դառնալ: Նա գնում ու նւաճում է հարուստ Փիւնիկիան, իսկ այնտեղից էլ իր արշաւանքն ուղղում է Պաղեստինի վրայ:

Սակայն, դեռ բոլորովին չըվերջացրած այդ երկրի նւաճումը, նա յանկարծ լուր է ստանում, որ հռոմէական զօրքը մտել է Հայաստան, ուստի շտապում է վերադառնալ իր երկիրը:

Տիգրանի առաջին պատերազմը հռոմայեցիների դէմ

Երբ Տիգրանն իր երկրի սահմաններն էր ընդարձակում, Միհրդատն էլ Հռոմայեցիների դէմ էր պատերազմում: Վերջինս մի քանի փառաւոր յաղթութիւններ տանելուց յետոյ, թէև կրկին խիստ պարտութիւն էր կրել, բայց չէր յուսահատուել: Նա կարճ ժամանակից յետոյ նորից գլուխ էր բարձրացրել ու սպառնական դարձել հռոմայեցիների համար: Վերջինս անգամ հռոմայեցիք իրանց Լուկուլլոս զօրավարին էին ուղարկել Միհրդատի դէմ:

Լուկուլլոսը կատարելապէս ջարդելով և ցիր ու ցան անելով Միհրդատի բանակը, թէ ցամաքի և թէ

ծովի վրայ, գրաւել էր Պոնտոսի բոլոր քաղաքները: Հռոմէական զօրքերից հալածւելով, Միհրդատը փախել գնացել էր Հայաստան՝ իր փեսայ Տիգրանի մօտ: Հըսպարտ Տիգրանն այդ խայտառակ պարտութեան համար խիստ բարկացած լինելով, չէր կամեցել մինչև անգամ Միհրդատի երեսը տեսնել, այլ հրամայել էր նրան՝ գնալ Հայաստանի մի հեռաւոր վայրում ապրել:

Այդ ժամանակ Լուկուլլոսը իր Ապպիոս զօրավարին ուղարկում է Տիգրանի մօտ և պահանջում յանձնել Միհրդատին:

Ամբողջ 25 տարի շարունակ խոնարհութիւն տեսած գոռոզ Տիգրանը սաստիկ զայրանում է հռոմայեցու այդ յանդուգն պահանջից և համարձակ խօսակցութիւնից: Նա ոչ միայն մերժում է Միհրդատին յանձնել, այլ և պատրաստականութիւն է յայտնում հռոմայեցիների դէմ պատերազմելու:

Բայց հէնց որ Լուկուլլոսի զեսպանը հեռանում է, հայոց թագաւորը մտաւորանշութեան մէջ է ընկնում: Նա իր մօտ է հրաւիրում Միհրդատին, մեծ շուքով ընդունում նրան և խորհուրդ անում, թէ ինչ կերպ պատերազմել հռոմայեցիների հետ:

Մեծն Տիգրանը 10,000 հեծելազօրք է յանձնում Միհրդատին, որ նա գնայ իր երկիրը յետ նւաճի: Իսկ ինքը իր թագաւորութեան մէջ գտնւած բազմացեղ ժողովուրդներից մի ահագին բանակ հաւաքելով՝ պատրաստւում է մէ սոսկալի հարւած հասցնել հռոմայեցիներին:

Այդ իմանալով, Լուկուլլոսը առանց ժամանակ կորցնելու, արշաւում է ուղղակի Տիգրանակերտի վրայ:

Մեծն Տիգրանի համար Լուկուլլոսի այդ արշաւանքը բոլորովին անսպասելի էր: Երբ նրան լուր են բերում, թէ հռոմէական զօրքը մտել է Հայաստան, նա բարկութիւնից գլխատել է տալիս լուրը բերողին:

Յետոյ նա իր ամենասիրելի զօրավար Միտրոբարզանին 3000 ձիաւոր և բազմաթիւ հետևակ զօրք է յանձնում ու հրամայում, որ գնայ Լուկուլլոսին կենդանի կամ մեռած բերի: Բայց Միտրոբարզանը յաղթւում և սպանւում է կռւի դաշտում. իսկ Լուկուլլոսը գնում, պաշարում է Տիգրանակերտը:

Տիգրանը լուր է ուղարկում Միհրդատին, որ օգնութեան հասնի, սակայն նա ուշանում է:

Միհրդատը, երկար ժամանակ հռոմայեցիների հետ պատերազմած լինելով, փորձով գիտէր, որ ներանց հետ բացարձակ ճակատամարտի դուրս գալը վտանգաւոր է. այդ պատճառով էլ նա դիմումը ուշանում է Տիգրանին օգնութեան գալու, որպէս զի նա սիրտ առած ճակատամարտի դուրս չըգայ Լուկուլլոսի դէմ: Միհրդատը լուր է ուղարկում Տիգրանին, թէ պէտք է աշխատել հռոմէական բանակի կերակուրը կտրել ու նրան սովի մատնել. սակայն Տիգրանը չէ լսում փորձած Միհրդատի խորհրդին: Նա իր 280 հազար խառնիճաղանձ զօրքին վստահացած՝ դուրս է գալիս հռոմայեցիների դէմ (69 թ. Ք. ճ. ա. մ. առ):

Ամենից առաջ Տիգրանը մտածում է իր կանանոցն ու զանձերը փրկել: 6000 ձիաւորներ ձեղքում են հռոմայեցիների բանակը, ներս են մտնում պաշարւած Տիգրանակերտը և ազատում թագաւորի կանանցն ու զանձերի մի մասը:

Լուկուլլոսը վճռում է թոյլ չըտալ Տիգրանի մեծ

բանակին մօտենալու քաղաքին: Նա իր զօրքի մի մասը թողնում է Տիգրանակերտի պաշարումը շարունակելու, իսկ միւս մասը հետն առած գնում է Տիգրանի առաջը կտրելու:

Մեծն Տիգրանը Լուկուլլոսի փոքրաթիւ բանակը նկատելով, արհամարհանքով բացականչում է. «Այս օտարականները եթէ դեսպանութեամբ են իմ մօտ գալիս, չափազանց շատուր են, իսկ եթէ պատերազմելու՝ շատ փոքրաթիւ են»:

Լուկուլլոսի թէև փոքրաթիւ, բայց լաւ վարժեալ բանակը մէկ օրւայ մէջ, սակայն, սոսկալի ջարդ է տալիս հայոց թագաւորի բանակին, որը թէև բազմաթիւ, բայց ծանրաշարժ ու կանոնաւոր պատերազմների անվարժ էր: Այդ անաւոր բանակի մի մասը ջարդւում, իսկ մնացածն էլ շփոթեալ փախուստի է դիմում: Փախուստի է դիմում նոյնպէս Տիգրանը:

Լուկուլլոս վերադառնում է և պաշարում Տիգրանակերտը:

Տիգրանակերտի բնակիչներին, որոնց հայոց թագաւորը բռնութեամբ էր տեղափոխել, Լուկուլլոսը խոստանում է թոյլ տալ իրանց հայրենիքը վերադառնալ: Նրանք էլ ուրախութեամբ քաղաքի դռները բացում և անձնատուր են լինում:

Լուկուլլոսի յաղթական զօրքը գրաւում է և կողոպտում քաղաքը ինչպէս և թագաւորական գանձերը (69 թ. Ք. ծ. ա.):

Տիգրանի երկրորդ պատերազմը

Տիգրանակերտի մօտ սոսկալի պարտութիւն կրելուց յետոյ, հայոց թագաւորը գնում է իր միւս մայրաքաղաքը՝ Արտաշատ: Նա սկսում է այնտեղ նոր բանակ կազմել: Առաջին պատերազմից փորձած, նա աշխատում է այս անգամ իր զօրքն աւելի լաւ կրթել ու կանոնաւորել:

Լուկուլլոսն իր զօրքով հետևում է նրան:

Մեծն Տիգրանը առանց սպասելու, որ հռոմայեցիք գան և պաշարեն իր անառիկ մայրաքաղաքը, զօրքն առած գնում է Լուկուլլոսի առաջը կտրելու: Չորս օրւայ ճանապարհի վրայ թշնամի բանակները միմեանց են հանդիպում և սկսում է երկրորդ արիւնահեղ ճակատամարտը:

Կռիւ սկզբում յաղթութիւնը հայերի կողմն էր երևում: Լուկուլլոսը կարծում է, թէ ինքը այլևս կորած է: Բայց նա, առանց շփոթւելու, հրամայում է իր հեծելազօրքին գրոհ տալ հայերի վրայ: Կռիւը տաքանում է և վերջում հայերը դարձեալ յաղթւում ու փախուստի են դիմում: Տիգրանն էլ փախչում ու փակւում է Արտաշատում (68 թ. սեպտ. Ք. ծ. ա.):

Այս երկրորդ պատերազմում շատ հայ ազնւականներ գերի են ընկնում հռոմայեցիներին ձեռքը:

Լուկուլլոսը գնում է Արտաշատը պաշարում, բայց Հայաստանի վաղահաս ցրտերը սաստիկ նեղում են նրա զօրքերին, որոնք սկսում են տրտնջալ և պահանջել, որ յետ դառնան:

Լուկուլլոսը ճարը կտրած յետ է նահանջում: Նա անցնում է Տաւրոսի լեռները և մտնում Միջագետքի

արգաւանդ նահանգն ու պաշարում Մծբին քաղաքը, որի կառավարին էր Տիգրանի եղբայր Գոռը:

Այդ քաղաքը մի յոյն ճարտարապետի ձեռքով շատ լաւ ամրացւած էր, այնպէս որ հռոմայեցիք երկար են չարչարում, մինչև որ կարողանում են զըրաւել (68 թ. Ք. ծ. ա. աշնանը):

Մինչ Լուկուլլոսը Մծբինում էր գտնւում, Տիգրանն ու Միհրդատը, նոր ոյժեր հաւաքած, սկսում են յարձակողական դիրք բռնել: Նրանք երբեմն առանձին, երբեմն միացած ոյժերով յարձակւում են Լուկուլլոսի զանազան երկիրներում թողած զօրամասերի վրայ: Ամեն տեղ մեծ ջարդ են տալիս նրանց և նորից տիրում բոլոր այն երկիրներին, որ տիրապետել էին հռոմայեցիները (67 թ. գարնանը Ք. ծ. ա.):

Այդ միջոցին Լուկուլլոսը կատարեալ անգործութեան էր մատնւած: Նրա զօրքը ապստամբել էր և այլևս չէր հնազանդում, ասելով, որ զինւորական ծառայութեան 20 տարին արդէն լրացած է և կամենում են իրանց տները վերադառնալ:

«Բարբարոս» թագաւորների անսպասելի յաջողութիւններն ու հռոմէական լեգէոնների ձախորդութիւնները մեծ շփոթութիւն էին գցել Հռոմի Ծերակոյտում: Այնտեղ որոշում են յետ կանչել Լուկուլլոսին և նրա փոխարէն ուղարկել երիտասարդ Պոմպէոս զօրավարին:

Միհրդատի վերջնական պարտութիւնը եւ մահը

Պոմպէոսի Փոքր Ասիա եկած ժամանակ, Լուկուլլոսի գրաւած երկիրներից համարեա թէ ոչ մի թիզ

հող այլևս չէր մնացել հռոմայեցիների ձեռքում: Միհրդատն ու Տիգրանը այդ բոլորը յետ էին նւաճել և Պոմպէոսը ստիպւած էր ամեն բան սկսել նորից: Իր բանակը կարգի բերելուն պէս, նա յարձակւում է Միհրդատի վրայ, ժամանակ չըտալով, որ նա ու Տիգրանը միանան իրար հետ:

Միհրդատը նորից յաղթւում և հռոմէական զօրքերից հալածւած, երկրորդ անգամ փախչում է Տիգրանի մօտ ապաստանելու: Բայց այս անգամ Տիգրանը նրան ոչ միայն չէ ընդունում, այլ և մի մեծ զումար է խոստանում այն մարդուն, ով Միհրդատին կըսպանի և նրա գլուխը կըբերի:

Այդ ժամանակ Մեծն Տիգրանի որդին, նոյնպէս Տիգրան անունով, դաւադրութիւն էր սարքել հօր դէմ, Հայաստանի գահին օր առաջ տիրանալու նպատակով: Մեծն Տիգրանը կասկածում էր, թէ Միհրդատն է իր որդուն դաւադրութեան զրգոյղ:

Ծերացած ու վիրաւոր Միհրդատը, Պոմպէոսից հալածւելով, իր գանձերի մի մասը հետն առած՝ փախչում է: Նա գնում է Սև Ծովի հիւսիս-արեւմտեան կողմերը ու մի անառիկ բերդաքաղաքում պատսպարւում: Այդտեղ նա սկսում է նոր զօրք հաւաքել, որ ցամաքի կողմից յարձակւի բուն հռոմէական երկրի վրայ և հէնց այնտեղ շարունակի պատերազմը:

Այդ ժամանակ Միհրդատի Փառնակ որդին ապստամբում է հօր դէմ և զօրքի հետ պաշարում նրա բնակարանը և կամենում սպանել նրան:

Միհրդատը տեսնելով, որ այլևս փրկութիւն չըկայ, անձնասպանութեամբ վերջ է տալիս իր փոթորկալից կեանքին (63 թ. Ք. ծ. ա.):

Մեծն Տիգրանի վերջնական պարտութիւնը

Մինչ Պոմպէոսը Միհրդատին հալածելով էր ըզբաղած, հայոց թագաւորը ստիպւած էր մաքառել իր դաւաճան որդու դէմ:

Մեծն Տիգրանի Կապադովկիայում եղած ժամանակ, նրա որդին մի քանի իշխանների հետ միացած՝ ապստամբել էր իր հօր դէմ:

Ապստամբութեան լուրն ստանալուն պէս, Մեծն Տիգրանը վերադառնում է Հայաստան և մի լաւ ջարդ տալիս ապստամբներին:

Երիտասարդ Տիգրանը փախչում գնում է իր աներոջ՝ պարթևաց թագաւորի մօտ: Նա պարթևներից զօրք է վերցնում, մտնում Հայաստան և գնում պաշարում է Արտաշատ քաղաքը: Մեծն Տիգրանը ստիպւում է փախչել լեռները և յետոյ մեծ զօրք հաւաքելով՝ յարձակւում է իր որդու վրայ: Ապստամբ որդին նորից մի լաւ ջարդ է կրում ու փախչում:

Այս անգամ նա ուզում է գնալ իր պապի՝ Միհրդատի մօտ՝ նրանից օգնութիւն խնդրելու. բայց ճանապարհին լսում է, որ Միհրդատը յաղթւել է հռոմայեցիներից, ուստի գնում է ուղղակի Պոմպէոսի մօտ: Դաւաճան թագաժառանգը հռոմէական զօրապետին պատրաստակամութիւն է յայտնում, Հայաստանի անմատչելի ճանապարհները ցոյց տալ, եթէ միայն հօր գահը իրան կը տրւի:

Պոմպէոսը երիտասարդ Տիգրանի առաջնորդութեամբ մտնում է Հայաստան և սկսում միմեանց ետևից նւաճել բոլոր բերդերն ու ամրոցները:

Այդպէս առաջ խաղալով, Պոմպէոսը իր զօրքով

հասնում է Արտաշատ քաղաքը և պաշարում ծերունի Տիգրանին:

Հարազատ որդու դաւաճանութիւնից յուսահատւած, Մեծն Տիգրանը որոշում է անձնատուր լինել, ուստի անձամբ գնում է Պոմպէոսի մօտ ու նրա ոտնների տակ գնում իր արքայական թագը:

Նկար 8. Պոմպէոս

Քաղցրաբարոյ Պոմպէոսը, ալեգարդ թագաւորի այգալիսի խոնարհութիւնից զգացւած, իսկոյն թագը վերցնում, նրա գլխին է դնում, և նստեցնելով իր կողքին՝ սկսում է մխիթարել նրան: «Դու ոչ միայն թագաւորութիւնդ չես կորցրել,—ասում է Պոմպէոսը Մեծն Տիգրանին,—այլ և այսուհետև հօր Հռոմի բարեկամը պիտի համարես»:

Տիգրանի դաւաճան որդին, որ այդ ժամանակ Պոմպէտի մօտ էր, մինչև իսկ ոտքի չէ կանգնում ծերունի հօր առաջ: Նա հրաժարւում է նոյնիսկ մասնակցել այն հացկերոյթին, որ Պոմպէտը տալիս է ի պատիւ հայոց թագաւորի:

Պոմպէտը սաստիկ զզւանք է զգում դաւաճան որդու այդպիսի վարմունքից:

Նա Հայաստանի թագաւորութիւնը նորից Մեծն Տիգրանին է յանձնում, յետ առնելով միայն այն երկիրները, որ Տիգրանը գրաւել էր իր թագաւորութեան օրով: Այդպիսով հայոց թագաւորին մնում էր Մեծ Հայքն ու Հայկական Միջագետքը:

Բացի դրանից, Մեծն Տիգրանը պարտաւորւում է հռոմայեցիներին վճարել պատերազմական ծախքերը՝ մօտ 6000 տաղանտ (9 միլիօն ռուբլի):

Պոմպէտը երիտասարդ Տիգրանին էլ տալիս է Ծովաց աշխարհը՝ իբրև վարձատրութիւն մատուցած դաւաճան ծառայութիւնների: Նա պայման է դնում, սակայն, որ այդ երկրում եղած գանձերը Մեծն Տիգրանին յանձնեն, որպէսզի նա հնարաւորութիւն ունենայ 6000 տաղանտի խոշոր գումարը հռոմայեցիներին վճարել:

Դաւաճան որդին խիստ դժգոհ մնալով իր ստացածից, մինչև իսկ խրոխտանում է Պոմպէտի դէմ, որը զայրացած շղթայում է նրան և պահում իր մօտ:

Երբ պարթեաց թագաւորը լսում է այդ, միջամտում է իր փեսի համար ու մեծ փրկանք է խոստանում. սակայն հռոմայեցի զօրավարը նրան պատասխան է ուղարկում, թէ՛ «որդու վրայ հայրը աւելի մեծ իրաւունքներ ունի՝ քան աները»:

Այդ փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Պոմպէտը վերադառնում է Հռոմ, իր հետ տանելով շրջ-թայակապ թագաւորացն Տիգրանին և նրա կնոջն ու աղջիկներին (64 թ. Ք. ծ. ա.):

(Նկար 9 Արտաւազդի դրամը)

Դրանից յետոյ Մեծն Տիգրանը ապրում է դեռ էլի 8 տարի: Նա մեռնում է 56 թւականին Քրիստոսի ծնունդից առաջ, թողնելով Հայաստանի գահը իր զրազէտ ու բանաստեղծ Արտաւազդ որդուն:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծն Տիգրանը շարունակ պատերազմներ մղելով հանդերձ, միաժամանակ շատ մեծ հոգ էր տանում Հայաստանի բարեկարգութեան մասին:

Չը նայելով, որ Հայաստանը բնական շատ հարուստութիւններ ունէր, բայց հայ ժողովուրդը դեռ շատ յետ էր մնացել հարեան ազգերից: Հայաստանում խիստ քիչ էին զարգացած արհեստներն ու վաճառականութիւնը, մանաւանդ արդիւնաւորութիւնն ու ճարտարապետութիւնը:

Հայաստանի ամենալաւ քաղաքները, նրանց մէջ եղած տաճարներն ու թագաւորական հոյակապ պալատները շինւում էին օտարազգի ճարտարապետներ-

ըի ու վարպետների ձեռքով: Այսպէս ամենստանառիկ ու գեղեցիկ Արտաշատ մայրաքաղաքը շինւել էր Արաքսի ափին, օտարազգի յայտնի զօրավար Աննի-բալի ծրագրով և յոյն ճարտարապետների ղեկավարութեամբ:

Մեծն Տիգրանը՝ հէնց այդ յետամնաց դրութիւն-նից իր երկիրը դուրս բերելու նպատակով էլ՝ բազմաթիւ ժողովուրդներ էր գաղթեցնում Հայաստան:

Այդ գաղթականներին նա առատ հող էր նւիրում և շատ արտօնութիւններ տալիս, որպէսզի նըրանց միջոցով Հայաստանը մշակի, շէնանայ և լուսաւորւի:

Հայոց թագաւորը մեծ նշանակութիւն էր տալիս մանաւանդ յոյն, ասորի և հրէայ գաղթականներին, որոնք այն ժամանակայ ամենալուսաւոր և զարգացած ազգերն էին:

Նա անապատներում թափառող վրանաբնակ շատ արաբներ էլ բնակեցնելով Հայկական Միջագետքում ստիպել էր նստակեաց կեանք վարել: Արաբները մեծ մասամբ վաճառականութեամբ էին պարապում:

Մեծն Տիգրանը մեծ արժէք տալով յունական կրթութեանը, յոյն ուսուցիչներ էր բերել աւել իր գաւաղներին կրթելու համար: Նա նոյնը պահանջում էր անել և հայ ազնւականներից:

Այդ կրթութեան շնորհով Տիգրանի Արտաւազդ որդին լաւ գրագէտ և բանաստեղծ էր դառնել: Պատմում են, որ նա յունարէն լեզուով թատեր-գութիւններ և ուրիշ շարադրութիւններ է գրել:

Հայոց թագաւորը մինչև իսկ յոյն դերասաններ

էր հրաւիրել, որ արքունական պալատում ներկայացումներ էին տալիս:

Տիգրանակերտ քաղաքը

Մեծն Տիգրանի փայլուն գործերից մէկը պիտի համարել Տիգրանակերտի շինութիւնը: Այդ քաղաքն էլ յոյն ճարտարապետների և օտարազգի վարպետների ձեռքով էր շինւել:

Երբ Տիգրանը սկսում է Հայաստանի հարաւարեւմտեան երկիրները նւաճել, ուզում է, որ իր մայրաքաղաքը այդ երկիրներին աւելի մօտ և իր ընդարձակ թագաւորութեան կենտրոնում լինի: Այդ նպատակով էլ նա Տիգրիս գետի վրայ մի նոր քաղաք է հիմնում, որ իր անունով Տիգրանակերտ է կոչւում:

Տիգրանակերտն իր ահռելի մեծութեամբ յիշեցնում էր Բաբելոնի ու Ասորեստանի նախկին վիթխարի քաղաքները: Նա շրջապատւած էր 50 կանգուն բարձրութեան աղիւսէ պարիսպներով, որոնք այնչափ հաստ էին, որ նրանց մէջ կարելի էր լինում ձիերի համար ախոռներ տեղաւորել:

Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր ու հարուստ. նա դար-դարւած էր ամեն տեսակ շքեղ շինութիւններով ու քանդակներով: Քաղաքի մէջտեղում շինւած էր բերդը, իսկ պարիսպներից դուրս՝ թագաւորական պալատը: Այս վերջինը շրջապատւած էր շքեղ պարտէզ-ներով, արհեստական անտառներով և ընդարձակ աւազաններով:

Տիգրանը առաջնակարգ հայ ազնւականներին

ստիպել էր իրանց ընտանիքով տեղափոխել նոր մայրաքաղաքը՝ սպառնալով հակառակ դէպքում գրաւել նրանց բոլոր կալածները:

Տիգրանակերտի բնակիչներին մեծ մասը օտարազգի գաղթականներն էին կազմում, որոնք մեծ արտօնութիւններ էին վայելում:

Ընդամենը 25 տարւայ ընթացքում Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի բնակիչների թիւը հասել էր 300,000-ի:

Տիգրանակերտի բնակիչները, մանաւանդ ազնական և հարուստ դասը, չափազանց փարթամ կեանք էին վարում: Այդ բանում նրանք կարծես թէ մրցում էին իրար հետ:

Կամենալով միմեանց գերազանցել, բնակիչները աւելի ու աւելի էին զարդարում Տիգրանակերտը իրանց գեղեցիկ ու շքեղ ապարանքներով, պալատներով և այլ հոյակապ շէնքերով:

Այդ վիթխարի և փառաւոր քաղաքից այժմ ոչ մի հետք չէ մնացել: Նա դեռ Մեծն Տիգրանի կենդանութեան ժամանակ կիսաւեր էր եղել հռոմայեցիների ձեռքով:

Մեծն Տիգրանի անձնական կեանքը

Տիգրանակերտում ամենից շքեղ ու ամենից փարթամ կեանք էր վարում հէնց ինքը՝ Արքայից-Արքան:

Չը նայելով իր քաղաքակրթական ձգտումներին, Մեծն Տիգրանը իր վարք ու բարքով չափազանց նման էր իրանից առաջ եղած՝ ցոյի ու շոայլ կեանք

վարող բռնակալ արևելեան թագաւորներին: Նրա շոայլութեանն ու փառասիրութեանը չափ ու սահման չը կար:

Տիգրանը իր տարած յաղթութիւններով այն աստիճան էր գոռոզացել, որ ստիպել էր գահնկէց արած թագաւորներին ու իշխաններին իր մօտ պալատական ծառաների պաշտօններ վարել: Դրանցից չորս հոգի պարտաւոր էին միշտ «Արքայից Արքայի» մօտ մնալ՝ իբրև թիկնապահներ:

Երբ նա ձիով ճանապարհ էր գնում, այդ թագաւորազն թիկնապահները պէտք է ոտքով վազէին նրա առջևից, իսկ երբ Տիգրանը գահի վրայ էր նըստած լինում, նրանք ձեռները կրծքերին խաչաձև դրած՝ կանգնում էին նրա առաջ:

Տիգրանի գոռոզութիւնը էլ աւելի հեռուն էր անցել: Նա պահանջում էր ժողովրդից, որ իրան առտը՝ ծու տեղ ընդունեն և աստծուն վայել փառաբանութիւններ անեն:

Իր խստաբարոյ ու գոռոզ բնաւորութեամբ, Տիգրանը ոչ միայն հակաճառութիւն չէր սիրում, այլ և բարկանում էր, երբ նրան մի որ և է անախորժ լուր էին հաղորդում: Շատ անգամ այդպիսի լուր հաղորդողներին նա գլխատել էր տալիս:

Այդպիսի խիստ բնաւորութեան պատճառով, հայոց թագաւորը համարեա թէ ոչ մի անկեղծ և մտերիմ բարեկամ չուներ: Նրան շրջապատող բոլոր պալատականներն ու իշխանները նրան չէին սիրում, այլ աշխատում էին ամեն կերպ շողոքօրթել՝ հաճելի լինելու համար: Նրան չէին սիրում նոյնիսկ իր հարազատ զաւակները, որոնցից մէկը, ինչպէս տե-

սանք, դաւաճանեց իր հօրը և պատճառ եղաւ Մեծն Տիգրանի վերջնական դժբախտութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆԻՅ ՅԵՏՈՅ

Հայաստանը Մեծն Տիգրանից յետոյ, այլևս չէ կարողանում այնպիսի գորութեան ու մեծութեան հասնել, ինչպիսին ունեցել էր նրա օրով:

Նա մնում է մի թոյլ ու սկաւր տէրութիւն՝ երկու գօրաւոր հարեանների միջև: Այդ հօր հարեաններն էին՝ մի կողմից հռոմէական կայսրութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ պարթևական տէրութիւնը:

Դրանցից ամեն մէկը ձգտում է իր գերիշխանութեան տակ պահել Հայաստանը և իր ուղած թագաւորին հաստատել նրա գահի վրայ: Հայաստանը մի կատարեալ կռաւիժնէն է դառնում այդ երկու տէրութիւնների ձեռքում և նա միշտ հարկատու է մնում կամ մէկին և կամ միւսին:

Հայ թագաւորները անկարող լինելով իրանց հօր հարեանների գերիշխանութիւնից ազատել, ամեն հնար գործ են դնում, որ գոնէ օտար լուծը թեթևացնեն: Այսպէս՝ երբ պարթևներն են սկսում չափից դուրս նեղել հայերին, նրանք դիմում են հռոմայեցիների օգնութեան և նրանց միջոցով աշխատում թեթևացնել իրանց վիճակը. իսկ երբ հռոմայեցիների լուծն է չափից դուրս ծանրանում, հայ թագաւորները պարթևների օգնութեանն են դիմում:

Ընդհանուր դրութիւնը այդպէս լինելով հանգերձ, հայերը մինչև քրիստոնէութիւն ընդունելը շատ աւելի բարեկամ էին պարթևներին, քան հռոմայեցիներին:

Շատ հին ժամանակից ի վեր սահմանակից հարեաններ լինելով, հայերը իրանց սովորութիւններով, նիստ ու կացով համարեա թէ չէին տարբերւում պարթևներից: Նրանք միևնոյն կրօնն էին դաւանում և շատ ազգակցական ու խնամիրական կապերով կապած միմեանց հետ:

Բացի դրանից՝ Մեծն Տիգրանի սերունդը վերջանալուց յետոյ, Հայաստանում միևնոյն պարթևական Արշակունեաց տոհմէր թագաւորում. թէ պարթևաց և թէ Հայաստանի թագաւորները Արշակունիներ էին կոչւում:

Սակայն երբորդ դարի վերջերում (Ք. ծ. յ.) մի քանի նշանուոր դէպքեր են տեղի ունենում, որոնց շնորհով հայերի յարաբերութիւնները զգալի կերպով փոխւում են դէպի իրանց հարեանները:

Պարսիկները, որ երկար ժամանակ պարթևների հպատակներն էին, երբորդ դարում օգուտ քաղելով պարթևական արքունիքում տեղի ունեցած ներքին պառակտումներից՝ ապստամբում են: Նրանք գահնուկէց են սնում Արշակունիներին և պարթևական գահի վրայ հաստատում են պարսիկ Սասանեան տոհմը: Դրանից յետոյ հայ և հարեան թագաւորական տոհմերի ազգակցութիւնը ոչ միայն վերանում է, այլ և նրանց մէջ խիստ թշնամութիւն է առաջանում:

Մօտաւորապէս նոյն թաւաններին քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօն է դառնում թէ հռոմէական կայսրութեան մէջ և թէ Հայաստանում, որ նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն է գործում հարեանների յարաբերութիւնների վրայ:

III

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Հայերը կռապաշտական կրօնը թողել և քրիստոնէութիւն են ընդունել սրանից մօտ 1600 տարի առաջ՝ Արշակունի Տրդատ թագաւորի օրով:

Հայ պատմիչները հետեալն են պատմում այդ նշանաւոր դէպքի մասին:

Պարսից Սասանեան տոհմը հաստատելով պարսթեական գահի վրայ, բոլորովին բնաջինջ է անում այդ երկրում թագաւորող Արշակունիների ցեղը:

Սասանեանները մտածում են Հայաստանում թագաւորող Արշակունիներին էլ ոչնչացնել, որպէսզի այնտեղ ևս թագաւորեցնեն իրանց տոհմի մարդկանց:

Սասանեան Արտաշիւր թագաւորը կաշառում է Անակ անունով մի Պարթև իշխանի և նրա ձեռքով սպանել տալիս հայոց Արշակունի խոսրով թագաւորին, իսկ նրա ամբողջ ընտանիքն էլ կոտորել է տալիս:

Խոսրովի ընտանիքից կենդանի են մնում միայն նրա մանուկ որդին՝ Տրդատը և Խոսրովի դուստ աղջիկը: Տրդատին Արտաւազդ Մանգակունի նախա-

րարը Հռոմ է փախցնում, իսկ Խոսրովի դուստին՝ Օտա Ամատունի նախարարը թագաւորական գանձերի հետ, տանում, պահում է Անի ամրոցում:

Խոսրովին սպանող Անակին ու նրա ամբողջ ընտանիքին էլ հայ նախարարներն են կոտորում: Այդ ընտանիքից կենդանի է մնում միայն Գրիգոր անունով մի երեխայ: Նրան ազատում է իր գայեակը, որ փախցնում ու տանում է Կեսարիա:

Կեսարիայում այդ ժամանակ քրիստոնէութիւնը բաւական տարածւած էր: Գրիգորն այնտեղ մեծանում և դաստիարակւում է քրիստոնէական ոգով: Նա ամուսնանում և ունենում է երկու զաւակ՝ Վրթաթանէս և Արիստակէս անունով, որոնք նոյնպէս քրիստոնէական կրթութիւն են ստանում, այնինչ՝ Հռոմ փախցրած թագաժառանգ Տրդատը մեծանում ու կրթւում է կռապաշտական ոգով, միևնոյն ժամանակ վարժելով զինւորական արւեստի մէջ: Նա հռոմայեցոց մղած մի քանի պատերազմներին մասնակցում և մեծ անուն է հանում:

Հռոմէական կայսրը կամենալով Հայաստանը պարսից տիրապետութիւնից ազատելով իր ազդեցութեան ենթարկել, հայոց երիտասարդ թագաժառանգին մեծ զօրք է տալիս և ուղարկում Հայաստան:

Երբ Տրդատը Հայաստանի սահմաններին է հասնում, Արտաշիւրի հալածանքներից Փոքր-Ասիա ապաւինած հայ նախարարները գալիս ու հաւաքւում են իրանց հարազատ թագաւորի շուրջը:

Օտա Ամատունին դիմաւորում է Տրդատին և յանձնում նրան թագաւորական գանձերն ու Խոսրովի դուստ քրոջը:

Այդ միջոցին Տրդատի պալատական ծառայողների մէջն էր գտնուում նաև Անակի որդին՝ Գրիգորը:

Նա Կեսարիա եղած ժամանակ արդէն բաժանուել էր իր կնոջից, որն իր Վրթանէս որդու հետ՝ կուսանոց էր քաշուել, իսկ ինքը Տրդատի մօտ ծառայութեան էր մտել: Հաճ լինելով, որ իր հայրն է սպանել Տրդատի հօրը, նա կամեցել էր այդպիսով իր հօր մեղքը քաշել:

Տրդատը Հայաստանի հողի վրայ ոտք դնելով, գոհունակութեան աղօթք է կատարում Երիզա քաղաքում և զոհ մատուցանում Անահիտ դիցուհու արձանին:

Կռապաշտական այդ ծիսակատարութեան ժամանակ, Տրդատն իմանում է, որ Գրիգորը քրիստոնեայ է: Միևնոյն ժամանակ նրան հաղորդում են, որ նա իր հօրն սպանող Անակի որդին է: Տրդատը սաստիկ զայրանում և հրամայում է Գրիգորին ամենախիստ պատիժների ենթարկել ու տանել, գցել Արտաշատի Խորվիրապ բանտը:

Հռոմէական զօրքի օգնութեամբ Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, Տրդատը ամենակատաղի հալածանք է սկսում քրիստոնեաների դէմ:

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում

Քրիստոնէութիւնը Տրդատից դեռ շատ առաջ էր մուտք գործել Հայաստան և բաւական մեծ թւով հետևողներ գտել հայ ժողովրդի մէջ:

Հայ պատմիչների ասելով, քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչները Հայաստանում եղել են Թադէոս

և Բարթողիմէոս առաքեալները: Սրանք շատ հալածանքների են ենթարկուել հայ իշխանաւորների կողմից և նահատակուել իրանց հետևողներից շատերի հետ միասին:

Հալածանքները, սակայն, անդօր էին քրիստոնէութիւնը արմատախիլ անելու: Ընդհակառակը քրիստոնեաների թիւը գնալով աւելի ու աւելի բազմանում էր Հայաստանում: Ժողովրդի այն բոլոր հալածւած ստորին խաւերը, որ դարեր շարունակ տանջուել ու ճնշուել էին իշխանաւորներից՝ մեծ սիրով էին հետևում նոր կրօնի քարոզիչներին:

Այդ թշուառները արդէն հիասթափուել էին կռապաշտական աստուածներից: Նրանք դարերից ի վեր շատ էին աղօթել այդ աստուածներին, որ իրանց ազատեն իշխանաւորների ծանր լուծից, բայց նրանց բոլոր աղօթքներն ու մատուցած զոհերը անհետեանք էին մնացել: Ընդհակառակը՝ քանի գնում իշխանաւորների ոյժն աւելի մեծանում և հասարակ ժողովրդի լուծն էլ աւելի ծանրանում էր:

Տանջւող ժողովուրդը, քրիստոնէական քարոզիչներից լսելով, թէ կայ մի ուրիշ՝ աւելի զօրաւոր Աստուած, որը պիտի հանդերձեալ կեանքում վարձատրէ զրկւածներին ու պատժէ զրկողներին, երես էր դարձնում պաշտած նախկին աստուածներից և քրիստոնէութեան մէջ որոնում միաթարութիւն ու փրկութիւն:

Թէև նոր կրօնը ընդունելով մարդիկ էլ աւելի խիստ տառապանքների էին ենթարկւում, բայց կրօնի ու համոզմունքի համար կրած տանջանքները նրանց համար սիրելի էին: Նրանք հաւատում էին, որ այդ բոլորը ժամանակաւոր են միայն և որ իրանց

մարտիրոսութիւնը պիտի վարձատրւի մշտնջենական երջանկութեամբ:

Առաջին քրիստոնեաները Հայաստանում, ուրիշ երկիրներին նման, թագաւորների ու նախարարների հալածանքներից ստիպւած՝ գաղտնի էին պահում իրանց նոր կրօնը: Քրիստոնէական ծէսերը կատարելու և աղօթելու համար, նրանք հաւաքւում էին անտառներում, քարայրներում և ուրիշ ծածուկ տեղեր:

Քրիստոնեաների դէմ Տրդատի սկսած հալածանքների ժամանակ, Հռոմից մի խումբ քրիստոնեայ կոյսեր են գալիս Հայաստան: Նրանք Հռոմի հալածանքներից փախչելով, յոյս ունէին Հայաստանում ապաստան գտնել: Խումբը՝ Գայիանէ, Հռիփսիմէ և Շողակաթ կոյսերի առաջնորդութեամբ՝ գալիս թագնւում է Վաղարշապատի հնձաններում: Սակայն Տրդատը, լուր ստանալով այդ մասին, փնտռել է տալիս, գտնում կոյսերին և հրամայում բոլորին էլ սպանել:

Այդ եղանակով շատ ու շատ քրիստոնեաներ նահատակելուց և շատ անմեղ արիւն թափելուց յետոյ, Տրդատը յանկարծ սթափւում և խղճահարութեան մէջ է ընկնում և այդպէս երկար ժամանակ տանջւելով խելագարւում է:

Տրդատի հիւանդութիւնը մեծ ցաւ է պատճառում նրա Խորովադուխտ քրոջը, որ շարունակ իր սիրելի եղբոր բժշկութեան մասին էր մտածում:

Այդ խիստ ծանր մտածմունքների ազդեցութեան տակ, Խորովադուխտը մի քանի անգամ երազ է տեսնում: Երազում մի ծերունի նրան ասում է, որ Տրդատին կարող է բժշկել միմիայն Խորվիրապում բանտարկւած Գրիգորը:

Այդ երազներից քաջալերւած՝ Խորովադուխտը հրամայում է Գրիգորին բանտից ազատել: 14 տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ, Գրիգորին հանում են Խորվիրապից և բերում Վաղարշապատ:

Պատմում են, որ Գրիգորը մի քանի անգամ աղօթում է հիւանդ Տրդատի գլխին և նա բժշկւում է:

Այդ անսպասելի բժշկութիւնից յետոյ, Խորովադուխտը, Տրդատը, իր Աշխէն կինը և բոլոր պալատականները Գրիգորի ձեռքով մկրտւում են ու քրիստոնէութիւն ընդունում:

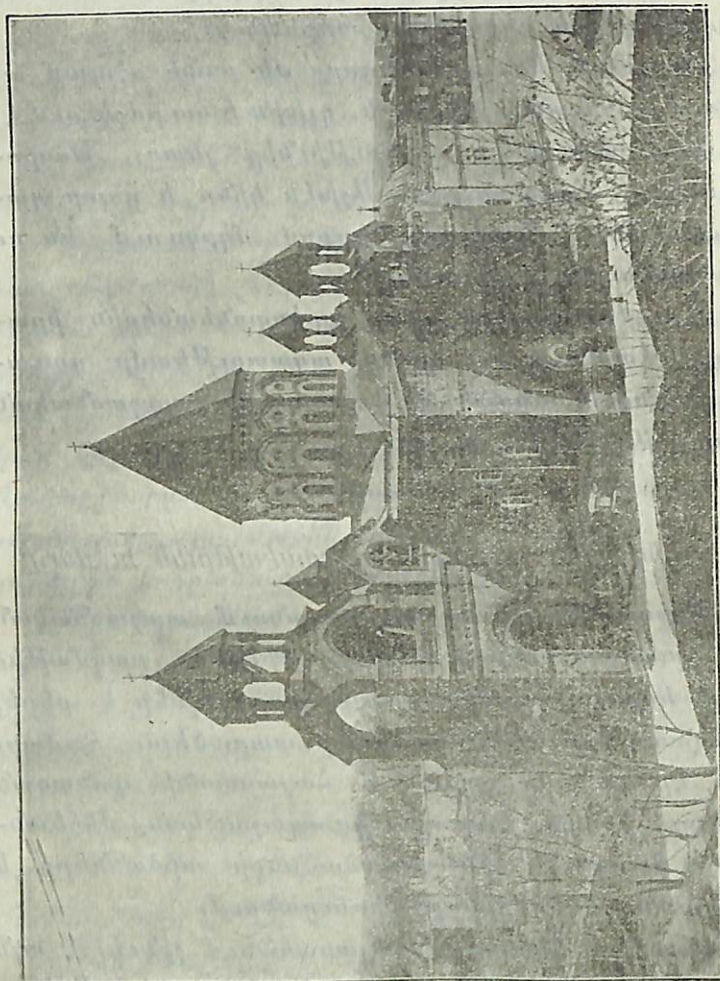
Այդ ժամանակից բոլոր քրիստոնեաներին իրաւունք է տրւում նոր կրօնը ազատութեամբ դաւանելու և նա դառնում է Հայաստանի պաշտօնական կրօնը (301 թ. Ք. ծ. յ.):

Ս. Գրիգորի եւ Տրդատի գործունէութիւնն ու մահը

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պաշտօնական կրօն հրատարակւելուց յետոյ, Գրիգորը բազմաթիւ ասորի և յոյն քահանաներ ու քարոզիչներ է բերել տալիս՝ հայերի մէջ նոր կրօնը տարածելու համար: Ինքն էլ անձամբ շրջում է Հայաստանի զանազան կողմերը, բանգել է տալիս կոապաշտական մեհեանները, ջարդում հին աստուածների արձանները և նրանց տեղ եկեղեցիներ կառուցանում:

Առաջին եկեղեցին Հայաստանում շինւել է այն տեղում, ուր Գրիգորի աղօթքով բժշկւել էր Տրդատ թագաւորը: Այդ եկեղեցին, որ Գրիգորը անւանել էր Ս. Էջմիածին, մինչև այսօր էլ կայ Վաղարշապատում:

Նահատակած կոյսերի աճիւններն էլ հաւաքելով, Գրիգորն ու Տրդատը երեք գերեզմանների մէջ են ամ-

Նկար 10. Ս. Էջմիածին

փոփում ու նրանց վրայ մի-մի մատուռ կառուցանում։ Այդ մատուռները կոչւում են Հովփսիմէ, Գալիանէ և Շողակաթ։

Քաւական մեծ թւով քրիստոնէական հաստատութիւններ հիմնելուց յետոյ, Գրիգորը մեծ շուքով գնում է Կեսարիա և այնտեղ 12 յոյն եպիսկոպոսներից կաթողիկոս ձեռնադրելով՝ վերադառնում է Հայաստան։

Այդպիսով Գրիգորը Հայաստանի առաջին Հայրապետն է դառնում։

Դրանից յետոյ հայոց Հայրապետն ու թագաւորը սկսում են իրանց երկիրը արտաքին թշնամիներից ապահով դարձնելու մասին հոգ տանել։

Նրանք այլևս բոլորովին երես դարձնելով հեթանոս պարսիկներից, աշխատում են մօտիկ բարեկամութիւն հաստատել իրանց կրօնակից պետութեան հետ։ Իսկ այդպիսի պետութիւն, այդ ժամանակ, բիւզանդական նորակազմ կայսրութիւնն էր։

Տրդատի ժամանակակից հռոմայեցոց Կոստանդին կայսրը, ղեռ հայոց թագաւորից առաջ էր ընդունել քրիստոնէութիւնը և թոյլ տւել իր կայսրութեան մէջ նոր կրօնը ազատ դաւանել։ Միևնոյն ժամանակ Կոստանդինը իր մայրաքաղաքը Հռոմից փոխադրել էր Բոսֆորի ափին գտնւող Բիւզանդիոն քաղաքը, որ վերջը նրա անունով կոչւեց Կոստանդնուպօլիս։

Դրանից յետոյ հռոմէական ընդարձակ կայսրութիւնը երկու մասի է բաժանւում։ Արևմտեան մասը մնում է իր նախկին Հռոմ մայրաքաղաքով, իսկ արևելեանը կոչւում է Բիւզանդական կայսրութիւն, ուր ժողովրդի մեծ մասը յոյներ էին, և որ կարճ միջոցում շատ մեծ զօրութեան է հասնում։

Ահա հէնց այդ Կոստանդին կայսեր հետ է, որ հայոց կաթողիկոսն ու թագաւորը մտածում են սերտ բարեկամութիւն հաստատել։

Նրանք մեծ հանդիսաւորութեամբ գնում են Կոստանդնուպօլիս, ուր շատ փառաւոր և սիրալիր ընդունելութիւն են գտնում բիւզանդական կայսրի և յոյն հոգևորականութեան կողմից: Այնտեղ նրանք Կոստանդինի հետ բարեկամական դաշն կապելով՝ վերադառնում են Հայաստան:

Նկար 11. Տրդատը վրաց և արխաղաց թագաւորներին հետ

Ծերութեան հասակում Գրիգորը իր Արիստակէս որդուն է յանձնում Հայաստանի կաթողիկոսութիւնը, իսկ ինքը քաշւում է մի այլի մէջ ճգնելու: Նա վախճանել է 332 թ.: Քրիստոնէական եկեղեցին նրան սուրբերի դասն է դասել, և նա կոչւեց Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Պատմում են, որ ծերութեան հասակում Տրդատըն էլ է քաշւել այլի մէջ ճգնելու և նրան թունաւորել են հայ նախարարները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Հակառակ Լուսաւորչի ու Տրդատի ջանքերի, նոր կրօնը Հայաստանում ընդարձակ չափով չէր տարածւում: Դարերով դաւանած կրօնից ու սովորութիւններից հրաժարելը շատ էլ հեշտ բան չէ: Այդ պատճառով էլ շատ տեղերում ժողովուրդը ապստամբում և կռիւ էր մղում քրիստոնէութիւն տարածողների դէմ:

Հին կրօնից հրաժարւելը շատ դժւար էր մանաւանդ քուրմերի համար, որոնք զրկւում էին ահագին եկամուտներից և ունեցած դիրքից: Հէնց դրա համար էլ նրանք զրգռում էին ժողովրդին և զօրք հաւաքելով երկար ժամանակ կռիւ էին մղում թագաւորի դէմ: Քրիստոնէաները քուրմերին ու նրանց զօրքերին անւանում էին դեւեր:

Նախարարներից շատերը նոյնպէս շուտով չեն ընտելանում նոր կրօնին: Նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում հրաժարւել իրանց հին սովորութիւններից, ինչպէս օրինակ՝ բազմակնութիւնից:

Այդ պատճառով էլ քրիստոնէութեան տարածւելու հետ միասին, Հայաստանի թագաւորների ու նախարարների միջև անվերջ գժտութիւններ են ծագում: Նոր և հին կրօնի կողմնակիցները խիստ թշնամաբար են վերաբերւում միմեանց և շարունակ կռիւներ մղում իրար դէմ:

Այդ ժամանակից հայ նախարարները իրանց թագաւորներին առաջւան պէս չեն հնազանդում: Նրանք շատ անգամ ամբանում էին իրանց անառիկ բերդերում և կռւում թագաւորի դէմ:

Հեթանոսական կրօնի կողմնակից նախարարները

Թագաւորներէից պահանջում էին, որ նրանք անպայման պարսիկ տէրութեան հետ բարեկամութիւն պահպանեն: Քրիստոնեայ նախարարներն էլ, ընդհակառակը՝ բիւզանդական կայսրութեան կողմնակիցներ էին:

Բիւզանդական կայսրութեան հետ բարեկամ լինելու ամենամեծ կողմնակիցները հայ կաթողիկոսներն էին: Նրանք հետզհետէ ահագին հարստութիւն ու իշխանութիւն ձեռք բերելով, սկսել էին շատ մեծ գեր խաղալ երկրի գործերի մէջ: Կաթողիկոսները այլևս չէին բաւականանում սոսկ կրօնական պետ լինելու գիրքով, այլ ձգտում էին իրանց ազդեցութեանն ենթարկել թէ թագաւորներին և թէ երկրի ամբողջ իշխանութեանը:

Այդպիսի պայմաններում շատ դժւար դրութեան մէջ էին ընկնում հայ թագաւորները: Նրանք շատ անգամ չէին իմանում ինչպիսի գիրք բռնել, որպէսզի նախարարներէից մի կամ միւս մասը, կաթողիկոսի հետ միացած, չը թշնամանային իրանց դէմ:

Այդ պատճառով էլ երկիրը ներքին խռովութիւններից ազատ պահելու համար, թագաւորները խուսափում էին պարսիկների ու յոյների միջև եղած կռիւներին խառնուել:

Նրանք աշխատում էին բարեկամ մնալ թէ մէկ և թէ միւս տէրութեան հետ: Սակայն այդ նրանց չէր յաջողում, որովհետեւ կռիւները գլխաւորաբար հէնց Հայաստանին տիրանալու պատճառով էին, ուստի հայ թագաւորները, իրանց երկրից բոլորովին չը զրկւելու համար, ստիպւած էին կռուողներից մէկի կամ միւսի կողմը բռնել:

Այդ անտանելի կացութիւնից դուրս գալու համար, Տրդատի յաջորդները մեծ ջանք են գործ դնում կենտրոնական իշխանութիւնը այնպէս զօրեղացնել, որ հնարաւորութիւն ունենան իրանց ուղած ձեով վարել երկրի գործերը:

Նրանք մի կողմից խիստ մաքառում են կաթողիկոսների, իսկ միւս կողմից անհնազանդ ու ըմբոստ նախարարների դէմ:

Այդ ներքին կռիւները շատ խիստ կերպարանք են ստանում մանաւանդ Արշակ II թագաւորի և Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով:

ԱՐՇԱԿ II ԵՒ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

Արշակի դիրքը յոյների եւ պարսիկների հանդէպ

Արշակ II-ըդը Արշակունի Տիրան թագաւորի որդին էր:

Պարսից Շապուհ թագաւորը Տիրանին աչքերի լոյսից զրկելով, բնակեցրել էր Կուաշ աւանում: Յետոյ կամենալով հայերի սիրտը շահել, նա Հայաստանում թագաւորեցրել էր Տիրանի Արշակ որդուն:

Արշակը մի շատ փառասէր ու կամքի տէր մարդ էր: Տեսնելով, որ Հայաստանը ներքին պառակտումներից սաստիկ թուլացել և խաղալիք է դառել հարևան մեծ տէրութիւնների ձեռքում, նա մտածում է մի հնարք գտնել իր երկիրը այդ կացութիւնից փրկելու:

Արշակը խորհում է բոլորովին չխառնուել յոյն-

պարսկական կոիւններին և միանգամայն անկախ դիրք պահպանել:

Այսպէս՝ երբ Բիւզանդիայի կայսրն իմանում է Արշակի թագաւոր դառնալը, դեսպան է ուղարկում նրա մօտ և առաջարկում բարեկամութեան դաշն կապել: Իսկ Արշակը, հակառակ Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի խորհուրդներին՝ հպարտութեամբ մերժում է կայսրի առաջարկը և անպատուութեամբ յետ է դարձնում դեսպաններին:

Կայսրը այդ անպատուութիւնից սաստիկ զայրացած՝ խելոյն զօրք է ուղարկում Հայաստան Արշակին պատժելու: Միևնոյն ժամանակ նա սպանել է տալիս Արշակի Տրդատ եղբօրը, որն իր Գնել որդու և այլ իշխանազունների հետ գտնւում էր կայսրի մօտ իբրև պատանդ:

Յունական զօրքի գալն իմանալով, Արշակը մեծ վախի մէջ է ընկնում: Ձկամենալով սակայն պարսիկների օգնութեանը դիմել, միևնոյն ժամանակ չը վստահանալով անհնազանդ նախարարներին, նա չի էլ մտածում դիմադրութիւն ցոյց տալ, այլ դիմում է կաթողիկոսի միջնորդութեանը, որը խիստ յարգւած էր Կոստանդնուպօլսի արքունիքում:

Մեծն Ներսէսը գնում է Կոստանդնուպօլիս և հաշտութիւն խնդրում կայսրից: Այս վերջինը դիջելով հայոց Հայրապետի թախանձանքներին, ոչ միայն զօրքը յետ է կանչում Հայաստանից, այլ և իր մօտ եղած բոլոր հայ պատանդներին արձակում է և նրանց հետ իր ազգական Ոլիմպիադա օրիորդին էլ Արշակին կնութեան է ուղարկում:

Հայ և յոյն արքունիքների միջև ստեղծւած այդ

բարեկամութիւնը այս անգամ պարսից Շապուհ թագաւորին է սաստիկ կատաղեցնում, որը պատրաստութիւններ է տեսնում Հայաստանի վրայ արշաւելու:

Հայոց թագաւորը, դարձեալ չը կամենալով օտարների (այս անգամ յոյների) օգնութեան դիմել, ստիպւում է Շապուհից էլ հաշտութիւն խնդրել: Այս վերջինը, սակայն, պայման է դնում, թէ կը հաշտւի, եթէ միայն հայոց թագաւորը խոստանայ իրան օգնել՝ Բիւզանդիայի դէմ պատերազմելիս:

Արշակը հարկադրւած է լինում խոստանալ, մտածելով թէ դուցէ կը կարողանայ միկերպ խուսափել տւած խոստումից ու միաժամանակ բարեկամ մնալ թէ յոյներին և թէ պարսիկներին:

Սակայն այդ բանը նրան չի յաջողւում:

Շատ ժամանակ չանցած Շապուհը արշաւում է յոյների վրայ և հայոց թագաւորից էլ պահանջում է իր խոստումը կատարել:

Արշակը հիւանդ ձեւանալով, հրաժարւում է անձամբ պատերազմի գնալ, բայց և իր խոստումը բոլորովին դրժած չը լինելու համար, մի փոքրիկ գունդ զօրք է ուղարկում Շապուհին օգնութեան:

Արշակի այդ երկդիմի վարմունքը չէ վրիպում ոչ յոյների և ոչ էլ պարսիկների աչքից: Երկու կողմն էլ Արշակին ուխտադրուծ և խոստմնազանց համարելով՝ մտադրւում են մի լաւ պատժել նրան:

Արշակի դիրքը նախարարների եւ կաթողիկոսի հանդէպ

Հօր հարեաններէց ոչ մէկի և ոչ միւսի հետ հաստատ դաշնակցութիւն չը կապելու ամենագլխաւոր պատճառն այն էր, որ Արշակ Ուրդը վստահ չէր նախարարների ու կաթողիկոսի միահամուռ աջակցութեան վրայ: Նախարարներից մի մասը, կաթողիկոսի հետ միասին, անպայման Բիւզանդիայի դաշնակցութիւնն էին ցանկանում, իսկ միւս մասը՝ պարսիկների:

Այդ անյարմար կացութիւնից դուրս գալու համար, Արշակն իր թագաւորութեան հէնց առաջին օրից խիստ մաքառումն է սկսում նախարարների իշխանութեան դէմ, որպէսզի նրանց ոյժը խորտակելով, կարողանայ ինքնագլուխ կառավարել երկիրը: Մինչոյն ժամանակ նա խիստ մաքառումն է սկսում նաև կաթողիկոսական իշխանութեան դէմ, որն այդ ժամանակ շատ մեծ դօրութեան էր հասել և նոյնպէս սաստիկ խանգարում էր թագաւորի ինքնիշխան գործելուն:

Արշակի ժամանակակից Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի օրով, որը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տոնիցն էր, հայրապետական իշխանութիւնը, նրա պալատն ու վարած կեանքի շքեղութիւնը՝ ոչնչով չէին տարբերւում թագաւորականից:

Մեծն Ներսէսը ամբողջ 15 ընդարձակ գաւառների տէր լինելով, ինքն իրան մի առանձին մեծ իշխանութիւն էր նկատում և ցանկանում էր, որ թագաւորը ամեն բանի մէջ իրան ենթարկւի և իր խորհրդով կառավարի երկիրը:

Իբրև ջերմեռանդ ու բարեպաշտ քրիստոնեայ, Մեծն Ներսէսը բոլորովին չէր համակրում պարսիկներին և ցանկալի էր համարում, որ հայերը միշտ դաշնակից ու բարեկամ մնան իրանց կրօնակից յոյներին:

Իր սկսած մաքառման ժամանակ Արշակը համարեա թէ կողմնակիցներ չունէր, որովհետև նա համահաւասար կերպով մաքառում էր թէ պարսիկների և թէ յոյների կողմնակից նախարարների ու կաթողիկոսի դէմ:

Այդ մաքառումը սկզբում շատ խուլ, իսկ վերջում խիստ սուր կերպարանք է ստանում:

Արշակը հայ թագաւորների սովորութեան համաձայն, ինքն էլ մի նոր քաղաք է հիմնում Մասիսի ստորոտում, որ և իր անունով կոչւում է Արշակաւան: Նա յայտարարում է, թէ բոլոր յանցաւոր ճանաչած մարդիկ, եթէ գտն Արշակաւանում բնակւեն՝ անպատիժ կը մնան:

Այսպիսով Արշակը կամենում է թէ իր նոր շինած քաղաքը շուտով բազմամարդ դարձնել և թէ մի կերպ նախարարներին պատժած լինել:

Եւ յիրաւի, կարճ ժամանակում Արշակաւանը լցւում է նախարարներից ու ազնականներից դժգոհ մնացած ամեն տեսակ մարդկանցով:

Բանի Արշակաւանը բազմամարդ է դառնում, այնքան էլ նախարարների կատաղութիւնն աւելանում է Արշակի դէմ, որովհետև նրանց ճշումներից բոլոր խուսափել ցանկացողները փախչում գնում էին Արշակաւան:

Այդ անպատուութիւնը չըկարողանալով տանել, նա-

խարարները մտածում են մի լաւ վրէժ լուծել թէ Արշակից և թէ նրա հիմնած նոր քաղաքի բնակիչներին:

Թագաւորի ու նախարարների միջև տեղի ունեցած այդ խուլ մաքառման ժամանակ, Արշակին յայտնում են, թէ նախարարները դաւադրութիւն են սարքել և կամենում են գահընկէց անել իրան՝ Արշակին ու նրա տեղ թագաւորեցնել Գնելին:

Գնելը բիւզանդական կայսրի արձակած պատանդներիցն էր: Կայսրը նրան ազատ թողնելով, հիւպատոսութեան պաշտօն էր տւել և այդ պաշտօնով էլ Հայաստան ուղարկել:

Իր հայրենիքը վերադառնալով, Գնելը գնացել բնակւում էր իր կուրացած պապի՝ Տիրանի մօտ, ուր և ամուսնացել էր Փառանձեմ անունով մի գեղեցկուհու վրայ:

Դաւադրութեան լուրն իմանալով, Արշակը սաստիկ կատաղում է: Նա խաբէութեամբ ու կեղծաւորութեամբ որսի է հրաւիրում իր եղբօրորդի Գնելին և այնտեղ նրան սպանել տալիս:

Յոյց տալու համար, թէ Գնելը սպանւել է ոչ թէ դիտմամբ, այլ պատահմամբ, Արշակը նրա մահի առիթով մեծ սուգ է անում: Սակայն երբ սովորական սուգի օրերը անցնում են, նա քրիստոնէական օրէնքի հակառակ, ամուսնանում է իր եղբօրորդու՝ Գնելի կնոջ՝ Փառանձեմի հետ:

Արշակի ընդհարումները կաթողիկոսի եւ նախարարների հետ

Թէ Գնելի սպանութիւնը և թէ Փառանձեմի հետ ամուսնանալը կատաղի կերպով զայրացնում է համարեա թէ բոլոր նախարարներին ու Մեծն Ներսէսին:

Վշտացած Հայրապետը խիստ յանդիմանում է թագաւորին և անիծում նրան:

Սակայն Արշակը, որ վճռել էր չենթարկւել կաթողիկոսին, այլ ընդհակառակը նրան ենթարկել իր իշխանութեանը, հրաժարեցնում է Ներսէսին հայրապետական գահից և հրամայում՝ նրա փոխարէն նոր կաթողիկոս ձեռնադրել Չունակ անունով անձին:

Պատմում են, որ հայ եպիսկոպոսները չեն համաձայնել Չունակին կաթողիկոս ձեռնադրել, բայց Արշակն օտար եպիսկոպոսների միջոցով է իր ցանկութիւնն իրագործել:

Մեծն Ներսէսը ստիպւած հեռանում է Վաղարշապատից և քաշւում մի վանք:

Մեծն Ներսէսին հասցրած այդ անպատուութիւնը հայ ժողովրդին էլ է սաստիկ զայրացնում թագաւորի դէմ: Ներսէսն իր կաթողիկոսութեան օրով շատ բարեգործական հաստատութիւններ հիմնած լինելով Հայաստանում, ժողովրդի սէրն ու յարգանքն էր վայելում:

Այսպէս՝ հնումը Հայաստանում սովորութիւն էր բորոտ և այլ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցող մարդկանց դուրս անել քաղաքներից ու գիւղերից և բոլորովին անխնամ թողնել խեղճերին, իսկ

Մեծն Ներսէսը յատուկ գիւղեր էր շինել տւել, ուր բնակեցնում էին այդ կարգի հիւանդներին և պահում տէրութեան հաշուով:

Նա հիմնել էր նոյնպէս ուրիշ շատ հիւանդանոցներ, որբանոցներ և այլ օգտակար հաստատութիւններ:

Մեծն Ներսէսի կարգադրութեամբ է նոյնպէս, որ արգիւլել է հայերին իրանց ազգականների հետ ամուսնանալ, մի բան, որ մինչ այդ ժամանակ ընդհանուր սովորութիւն էր Հայաստանում:

Սիրած ու յարգած Հայրապետին կաթողիկոսութիւնից հեռացնելուց յետոյ, նախարարները միացած ոյժերով յարձակում են Արշակակսնի վրայ, ուր գտնւում էր նաև թագաւորը:

Նրանք Արշակակսնի բոլոր բնակիչներին կոտորում և քաղաքն էլ հիմնայատակ են անում:

Արշակն իր Փառանձեմ կնոջն ու գանձերը առնելով, փախչում գնում է անառիկ Անի ամրոցը և այնտեղ պատսպարւում:

Արշակի Ուրմպիադա կինը այդ ժամանակ արդէն մեռած էր: Փառանձեմը կամենալով գլխաւոր թագուհին դառնալ, մի քահանայի ձեռքով թունաւորել էր տւել Ուրմպիադային:

Պատմում են, որ այդ քահանան թունաւորելու ուրիշ միջով չըզանելով, հաղորդութեան մէջ է թոյն խառնում և այդ ձևով կատարում Փառանձեմի կամքը:

Զրկատահանալով, թէ պիտի կարողանան իրանց սեփական ոյժերով անառիկ Անին առնել, նախարարները պարսից թագաւորի օգնութեանն են դիմում և նրանից մի գունդ զօրք առնելով, գնում պաշարում են Անին:

Անին առնւում է: Անօգնական մնացած Արշակը հագիւ կարողանում է ազատել նախարարների վրէժխնդրութիւնից և փախչում գնում է Վրաստան:

Մի ամբողջ տարի հայրենիքից հալածական մնալուց յետոյ, Արշակը վրաց զօրքով վերադառնում է Հայաստան՝ իր գահին տիրանալու: Նախարարները խելոյն նրա դէմ են դուրս գալիս, Ներսէս կամսարական նախարարի առաջնորդութեամբ. մի կատաղի պատերազմ է սկսւում հայոց թագաւորի ու նախարարների միջև:

Պատերազմի վախճանը դեռ ևս բոլորովին չը պարզւած հայերը լուր են ստանում, թէ յունական զօրքը արշաւում է Հայաստան:

Արտաքին և ընդհանուր թշնամու սպառնալիքի առաջ, թէ թագաւորը և թէ նախարարները սթափւում են և մոռանում իրանց ներքին պառակտումները: Նրանք որոշում են հաշուել միմեանց հետ:

Այդ նպատակով պատգամաւորներ են ուղարկւում Մեծն Ներսէսի մօտ, խնդրելով որ գայ և հաշտութեան միջնորդ հանդիսանայ թագաւորի ու նախարարների միջև:

Աթոռազուրկ Հայրապետը սկզբում մերժում է թագաւորի ու նախարարների խնդրքը, բայց վերջը զիջում և գալիս հաշտեցնում է նրանց: Չեն հաշտւում միայն Մեհրութան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան նախարարները: Նրանք թողնում հեռանում են Հայաստանից և գնում ծառայութեան են մըտնում պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ ու իրանց կրօնն էլ ուրանում:

Արշակի եւ Փառանձեմի ողբերգական մահը

Նախարարների ու կաթողիկոսի հետ հաշտելուց և իր գահի վրայ վերստին հաստատուելուց յետոյ, Արշակը նամակ է տալիս Մեծն Ներսէսին, և խնդրում, որ գնայ Կոստանդնուպօլիս, կայսեր հետ էլ հաշտութիւն կայացնի:

Ներսէսը ճանապարհ է ընկնում, իր հետ տանելով նաև Արշակի Պապ որդուն և մի քանի իշխանագլուխներ:

Նա գնում է նախ յունաց այն զօրապետի մօտ, որն այդ միջոցին իր զօրքով Հայաստան էր մտել ու մեծ աւերմունքներ էր գործում: Այդ զօրապետը ծերունի Հայրապետի թախանձանքներին զիջելով, զօրքն առած վերադառնում է Կոստանդնուպօլիս, տանելով նաև հայոց կաթողիկոսին ու նրա հետ եղած իշխանագլուխներին:

Սակայն յունաց կայսրը հայոց թագաւորի երկդիմի ընթացքից չափազանց զայրացած լինելով, չէ ընդունում Ներսէսին իր մօտ և Արշակի նամակն էլ չէ կարդում: Նա մինչև իսկ հրամայում է Ներսէսի բերած բոլոր պատանդներին սպանել և իրան՝ Ներսէսին էլ աքսոր ուղարկել:

Պատանդներից կենդանի են թողնում միայն Արշակի որդուն՝ Պապին:

Հակառակ իր բարկութեան՝ կայսրը երկրորդ անգամ այլևս զօրք չէ ուղարկում Հայաստան և Արշակը միառժամանակ ազատւում է դրսի յարձակումներից:

Այդ միջոցին նա սկսում է կամաց-կամաց վրէժ

լուծել բոլոր իր հակառակորդ ու անհնազանդ նախարարներից: Զանազան միջոցներով նա հետզհետէ սպանել է տալիս և ոչնչացնում նրանցից շատ-շատերին և նրանց բոլոր կալածները գրաւում:

Արշակը նամանաւանդ շատ խիստ վրէժ է առնում Ներսէս Կամսարականից, որի ամբողջ ցեղը սրից են անցկացնում: Այդ ցեղից կենդանի է մնում միայն Ներսէսի Սպանդարատ եղբօրորդին, որին մայրը փախցնում տանում է յունաց երկիրը:

Թագաւորից հալածւած նախարարներից ոմանք Պարսկաստան են փախչում և Շապուհի մօտ ծառայութեան մտնում: Նրանք ամեն կերպ զրգուում են Շապուհին, ասելով որ Արշակը ձգտում է բոլորովին ինքնիշխան լինել և այլևս հարկ չը տալ ոչ պարսիկներին և ոչ յոյներին:

Շապուհն էլ, օգուտ քաղելով Հայաստանի ներքին անվերջ պառակտումներից, մտածում է մի անգամից վերջ դնել հայկական թագաւորութեանը և նւաճելով այդ երկիրը՝ Պարսից տէրութեանը միացնել:

Նա խաբէութեամբ Արշակին իր մօտ է հրաւիրում, արքայավայել պատիւներ տալիս և ապա շղթայում է և Անյուշ բերդում բանտարկում:

Հայոց թագաւորին բանտարկելուց յետոյ, Շապուհը Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ մեծ զօրք է ուղարկում Հայաստան, ուր նրանք ամեն կողմ սոսկալի սարսափ տարածելով, սկսում են հետզհետէ տիրել երկրին:

Նախարարներից մի քանիսը իզուր փորձում են զիմադրութիւն ցոյց տալ պարսիկներին, ոմանք էլ ի-

րանց ընտանիքներով փախչում են յունաց սահմաները և այնտեղ ապաստանում:

Թագուհի Փառանձեմն էլ է փախչում: Նա մի խումբ հաւատարիմ մարդկանց հետ, թագաւորական գանձերը առած, ապաստանում է անառիկ Արտագերս բերդում, որը բաւական երկար պաշարումից յետոյ, առնւում է և հայոց թագուհին էլ գերի բռնւում: Փառանձեմին Մեհրութանը խայտառակ կերպով սպանել է տալիս:

Արշակն Անյուշ բերդում լսելով Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերն ու իր սիրած թագուհու ողբերգական մահը՝ յուսահատութիւնից անձնասպան է լինում (382 թ.):

Մեծն Ներսէսն ու Պապ Թագաւորը

Բիւզանդիայի կայսրը Հայաստանի գէպքերը լսելով և չկամենալով, որ պարսիկները տիրանան այդ երկրին, Արշակ II-րդի Պապ որդուն հայոց թագաւոր է նշանակում ու բազմաթիւ զօրքով ուղարկում հայրենի գահը ժառանգելու:

Պապի հետ Հայաստան է վերադառնում և Մեծն Ներսէսը, որն այդ ժամանակ արդէն վերադարձել էր աքսորից և Կոստանդնուպօլստմն էր գտնւում:

Ճանապարհին հետգհետէ գտլիս, Պապին են միանում և այն բոլոր նախարարները, որոնք փախել ապաստանել էին յունաց երկրի զանազան կողմերում:

Պարսից ու յունաց զօրքերը իրար հանդիպում են Զիրաւ գաղտի վրայ, Նպատ լեռան մօտ: Պատե-

րագմը շատ կատաղի է լինում, բայց վերջը յաղթութիւնը Պապին օգնող զօրքերի կողմն է մնում:

Պատմում են, որ այդ կռիւի ժամանակ մի խիստ քամի է բարձրացել պարսից զօրքի հակառակ ուղղութեամբ, որի շնորհով պարսիկների նետերը կէս ճանապարհին վայր էին թափւում և նպատակի չէին հասնում:

Նոյնպէս պատմում են, որ ամբողջ պատերազմի ընթացքում Մեծն Ներսէսը թագաւորի հետ, Նրպատ լեռան գագաթին կանգնած աղօթում էր:

Յաղթւած պարսիկները փախչում են: Փախչում է նոյնպէս նրանց զօրապետ Մեհրութանը, որը ձիով վիրաւորւած լինելու պատճառով յետ է մնում:

Սմբատ Բագրատունի նախարարը Մեհրութանի յետեից հասնում ու բռնում է և ապա շիկացրած շամփուրը նրա գլխին դնելով՝ ծաղրով ասում է. «Դու ցանկանում էիր հայոց թագաւոր դառնալ, Մեհրութան. ես էլ անա, իբրեւ թագադիր ասպետ՝ պսակում եմ քեզ»:

Մեհրութանի գործակից Վահան Մամիկոնեանը իր զաւաճան ընկերից աւելի լաւ վախճան չէր ունեցել: Նրան էլ, դեռ աւելի առաջ, սպանել էր իր հարազատ որդին՝ Սամէլը:

Այսպէս բիւզանդական զօրքի օգնութեամբ Հայաստանը պարսիկներից մաքրելով, Պապը հաստատւում է իր հայրենական գահի վրայ:

Դրանից յետոյ բիւզանդական կայսրը կասկածելով, թէ Պապն էլ կարող է իր հօր նման անկախութեան ձգտել և կամ պարսիկների կողմը թեքւել, իր զօրքի մի մասը թողնում է Հայաստանում Պա-

պի վրայ հսկելու նպատակով: Այդ բանը հայոց երիտասարդ թագաւորին խիստ զայրոյթ է պատճառում, և նա օգուտ քաղելով Կոստանդնուպօլսում տեղի ունեցող ներքին պառակտումներից, յարձակում է յունական զօրքի վրայ ու դուրս քշում նրանց իր երկրի սահմաններից:

Պապի այդ վարմունքը նորից մեծ վիշտ է պատճառում Մեծն Ներսէսին, և նա դարձեալ սկսում է թագաւորի գործերին խառնել ու նրան յանդիմանութիւններ անել:

Թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնները հետզհետէ այն աստիճան են լարւում, որ Պապը վերջ ի վերջոյ գաղտնի կերպով թունաւորել է տալիս Հայրապետին:

Սակայն Պապ թագաւորն էլ լաւ վախճան չէ ունենում: Բիւզանդական կայսրը շուտով բազմաթիւ նոր զօրք է ուղարկում Հայաստան և հայոց թագաւորն անզօր լինելով դիմադրելու, գերի է ընկնում ու տարւում Կոստանդնուպօլիս: Այնտեղ կայսրը Պապին գլխատել է տալիս (388 թ.):

Ս. ՍԱՀԱԿ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Տառերի գիտը

Հայաստանում երկար ժամանակ քրիստոնէութեան չըտարածւելու գլխաւոր պատճառն այն էր, որ եկեղեցական արարողութիւններն ու ժամերգութիւնը կատարում էին ոչ թէ հայերէն, այլ օտար լեզուներով:

Հայերը դեռ սեփական տառեր չունէին, ուստի և անկարող էին սուրբ գիրքն ու ժամերգութիւնը հայերէն թարգմանել: Բոլոր հայ վարդապետները, եպէսկոպոսներն ու կաթողիկոսները իրանց ուսումը ստանում էին ասորերէն կամ յունարէն լեզուներով:

Հայ ժողովուրդը այդ լեզուներին անծանօթ լինելով, ոչինչ չէր հասկանում քրիստոնէական եկեղեցու արարողութիւններից, ուստի և շատ էլ տաք չէր վերաբերւում թէ եկեղեցուն և թէ կրօնին:

Այդ բանը շատ մեծ ցաւ էր պատճառում հայ կաթողիկոսներին ու կրօնաւորներին: Նրանք երկար ժամանակ մտածում էին մի հնար գտնել, որպէսզի կարելի լինի այդ խոչնդոտը վերացնել:

Այդ հնարը, վերջապէս, գտնում է Մեսրոպ Մաշտոց անունով մի վարդապետ:

Մեսրոպն իր ժամանակի ամենաուսումնական վարդապետներից մէկն էր: Նա շատ հմուտ էր թէ ասորոց, թէ յունաց և թէ պարսից լեզուներին: Դեռ երիտասարդ հասակում նա հայոց արքունիքում դիւանադպրի պաշտօն էր վարել, իսկ յետոյ, այդ պաշտօնից հրաժարւելով, կրօնաւոր էր դառել: Իբրեւ քարոզիչ, նա երկար ժամանակ շրջել էր Հայաստանի զանազան կողմերը և փորձով տեսել, թէ որպիսի մեծ արգելք է քրիստոնէութեան տարածւելուն հայերէն տառեր չունենալը:

Մեսրոպի մէջ միտք է յղանում հայերէն լեզւի համար յատուկ տառեր յօրինել, որպէսզի կարելի լինի մայրենի լեզուով թարգմանել Աստուծաշունչն ու կրօնական այլ գրւածքները: Բայց մի լեզւի համար նոր տառեր հնարելը շատ էլ հեշտ բան չէ. դրա հա-

մար անհրաժեշտ է երկար աշխատանք և հմտութիւն:

Մեսրոպն իր դիտաւորութեան մասին յայտնում է հայոց կաթողիկոսին և նրանից օժանդակութիւն խնդրում:

Այդ ժամանակ Հայաստանի կաթողիկոսն էր Մեծն Ներսէսի թուր՝ Սահակը, որը մի շատ լուսամիտ և հայրենասէր մարդ էր: Նա մեծ համակրանքով է վերաբերում Մեսրոպի դիտաւորութեանը: Իր կողմից դիմում է Վռամշապուն թագաւորին և նրա հրամանով յայտնի նախարարներից ու հոգևորականներից Վաղարշապատում մի մեծ ժողով է գումարում:

Այդ ժողովի որոշմամբ, Մեսրոպին օժանդակութիւն է տրւում, որ նա աշխատի իրագործել իր նպատակը:

Մեսրոպը գնում է Ասորիք (Սիրիա), իսկ յետոյ Յունաստան և այնտեղի մատենադարաններում երկու տարի շարունակ աշխատելուց յետոյ, վերադառնում է Հայաստան, հետը բերելով հայկական այն տառերը, որ մենք մինչև այսօր էլ գործ ենք անում:

Հայկական տառերի գիւտը մի այնպիսի սքանչելի գործ էր, որ հայ ժողովուրդը նրան մի աստուածային պարգև է համարում:

Ոսկէ դար

Մեսրոպ Մաշտոցը, հայկական տառերը գտնելուց յետոյ, իր մօտ մի քանի հայ հոգևորականներ է հաւաքում ու նրանց հայերէն կարգալ-գրել է սովորեցնում: Յետոյ՝ Մեսրոպն ու աշակերտները, Սահակ կաթողիկոսի աջակցութեամբ, Աստուածաշունչը թարգ-

մանում են հայերէն: Հետզհետէ նրանք թարգմանում են նաև մի շարք եկեղեցական գրքեր և այնուհետև սկսում ժամերգութիւնը կատարել հայերէն լեզուով:

Մայրենի լեզուով եկեղեցական արարողութիւններ կատարելը շատ մեծ զարկ է տալիս քրիստոնէութեան տարածւելուն Հայաստանում: Ժողովուրդը իր հարագատ լեզուով լսելով եկեղեցական արարողութիւնները, այլևս չէ խրաչում եկեղեցուց, այլ ընդհակառակը՝ աւելի ու աւելի է կապում նրա հետ: Այդպիսով քրիստոնէութիւնը սկսում է խոր արմատներ բռնել ժողովրդի մէջ և նրա համար մի շատ սիրելի կրօն է դառնում:

Եկեղեցական գրքերը թարգմանելու հետ միաժամանակ, Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը, Վռամշապուն թագաւորի աջակցութեամբ, Հայաստանի գանազան կողմերում, վանքերին ու եկեղեցիներին կից՝ բազմաթիւ դպրոցներ են բացում, որոնց մէջ ժողովրդի գանազան խաւերից հաւաքւած աշակերտներին կարգալ, գրել և ժամերգութիւն են սովորեցնում:

Այդ դպրոցներից առաջին տեղը բռնում էր Վաղարշապատի դպրոցը, որը մի տեսակ ուսուցչանոց էր և ուր ուսուցիչներ էին պատրաստւում միւս գրաւորոցների համար:

Սահակ կաթողիկոսն ու Մեսրոպը բնորում են 40-ի չափ ընդունակ աշակերտներ և ուղարկում արտասահման՝ Ալեքսանդրիա, Աթէնք և Կոստանդնուպօլիս՝ իրանց ուսումը կատարելագործելու:

Դրանից առաջ էլ էին հայ երիտասարդները գրնում արտասահման ուսում ստանալու, բայց այդ ժա-

մանակ հայերէն գիր չըլինելու պատճառով, նրանք իրանց մայրենի լեզուով ոչ մի գրական աշխատանք չէին կարող կատարել:

Ալեքսանդրիայի, Աթէնքի և Կոստանդնուպօլսի բարձրագոյն դպրոցներում հայ ուսանողները սովորում էին Աստուածաբանութիւն, ճարտասանութիւն, պատմութիւն ու փիլիսոփայութիւն: Սահակի և Մեսրոպի ուղարկած և նրանցից յետոյ արտասահման գրնացող հայ ուսանողները թէ ուսում էին ստանում և թէ միւլնոյն ժամանակ յունարէնից գրքեր էին թարգմանում: Հայաստան վերադառնալով, նրանք ամեն կերպ աշխատում էին իրանց հայրենիքումն էլ տարածել յունական ուսման և գիտութեան լոյսը:

Այդ ուսումնական հայ վարդապետները միմիայն թարգմանութիւններ կատարելով չէին բաւականանում, նրանք ինքնուրոյն շատ շարադրութիւններ էլ էին գրում, մեծ մասամբ կրօնական-աստուածաբանական և պատմական բովանդակութեամբ:

Տառերի գիւտով և յունական կրթութեան ազդեցութեամբ, հայերը հետզհետէ դուրս են գալիս իրանց նախկին բարբարոսական գրութիւնից և մտնում լուսաւորութեան ու քաղաքակրթութեան շաւղի մէջ: Պրա համար էլ 5-րդ դարը մեր պատմութեան մէջ կոչւում է Ոսկէ դար:

Սահակ կաթողիկոսին ու Մեսրոպ Մաշտոցին հայկական եկեղեցին սուրբերի դասն է դասել, և նրանք կոչւում են սուրբ Սահակ և սուրբ Մեսրոպ:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Պարսիկների ձգտումները

Մեսրոպեան տառերի գիւտի միջոցին, Հայաստանի թագաւորական իշխանութիւնը չափազանց խախտւա վիճակի մէջ էր գտնւում:

Բիւզանդական կայսրներն ու պարսից թագաւորները իրանց անվերջ պատերազմներով ու յաճախակի արշաւանքներով՝ բոլորովին ուժասպառ էին արել Հայաստանը:

Այդ բանին պակաս չէին նպաստում և՛ նախարարների ներքին կռիւներն ու ըմբոստացումները, որ երբէք չէին դադարում:

Հայ թագաւորները, իրանց յենակէտը կորցրած՝ ջրի մէջ ընկած տաշեղի նման, շարունակ երերւում էին մերթ պարսիկների, մերթ յոյների կողմը:

Այդ գրութիւնը վերջանում է նրանով, որ հայկական տառերի գիւտից 26 տարի յետոյ, Հայաստանը բաժանւում է Պարսկաստանի և Բիւզանդիայի միջև ու այդպիսով վերջ տրւում Արշակունեաց թագաւորութեանն ու Հայաստանի անկախութեանը (432 թ.):

Այնուհետև Հայաստանի մեծ մասը պարսից տէրութեան մի նահանգն է դառնում և կառավարւում է պարսից թագաւորների նշանակած յատուկ պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք կոչւում էին մարզպաններ:

Մարզպանները լինում էին յաճախ պարսիկներ, երբեմն էլ հայ նախարարներից նրանք, որոնք աւելի հաւատարիմ էին պարսիկներին:

Այդպիսի նախարարների թիւը, սակայն, գնալով աւելի ու աւելի պակասում էր Հայաստանում: Հայկական տառերի գիւտից յետոյ, որքան աւելի էր տարածւում յունական կրթութիւնը և քրիստոնէութիւնն էլ խոր արմատներ գցում, այնքան էլ հայերը աւելի էին հեռանում պարսիկների ազդեցութիւնից:

Պարսիկների հովանաւորութիւնն ու բարեկամութիւնը գերազասող էին այն հայերը միայն, որոնք ժամանակից էին նրանց և կամ երկար ժամանակ նրանց հետ խառն էին ապրել: Այդ հայերը չափազանց շատ ընտելացած լինելով պարսկական սովորութիւններին և նիստ ու կացին, չէին կարողանում շուտով երես դարձնել իրանց դարաւոր հարեւաններից:

Պարսիկները շատ լաւ էին նկատում, թէ ինչպէս հայերի համակրութիւնը աւելի ու աւելի է թեքւում յոյների կողմը: Այդ բանին մի անգամից վերջ դնելու և Հայաստանը ընդմիշտ Պարսկաստանի սղ-դեցութեան տակ պահելու համար, պարսից Յազկերտ II-ը թագաւորը մտածում է հայերին կրօնափոխանել և պարսկական կրօնն ընդունել տալ:

Պարսիկներն այն ժամանակ Զրադաշտի կրօնն էին դաւանում: Նրանց դերագոյն Աստուածը համարւում էր արեգակը: Եւ որովհետեւ կրակն էլ արեգակի նրման իր շուրջը լոյս և ջերմութիւն էր տարածում, ուստի նրանք կրակն էլ էին պաշտում:

Պարսիկները սկզբում փորձում են մեղմ միջոցներով առաջ տանել իրանց նպատակը: Նրանք իրանց համակրող հայ նախարարներին մեծ պատիւների են արժանացնում և բարձր պաշտօններ տալիս. մինչդեռ

յոյների կողմնակիցներին աշխատում են հեռու պահել ամեն տեսակ պաշտօններից: Բացի դրանից, նրանք հետզհետէ աւելացնում են հայ ժողովրդից ստացւող հարկերը և սկսում հարկ հաւաքել նոյնպէս եկեղեցապատկան կալւածներից, որ մինչև այդ ժամանակ մի չտեսնւած բան էր:

Այդպիսի միջոցներով պարսիկները աշխատում էին նիւթապէս այնչափ ճնշել հայերին, որ նրանք իրանց թշւառութեան պատճառը քրիստոնէութեան մէջ տեսնելով՝ հետզհետէ կրօնափոխ լինէին:

Յազկերտի գրութիւնը եւ հայերի պատասխանը

Յազկերտն ու իր գլխաւոր խորհրդական Միհրըներսէրը, տեսնելով, որ ձեռք առնւած մեղմ միջոցները շատ էլ չեն ազդում հայերի վրայ, որոշում են աւելի կտրուկ միջոցների դիմել:

Նրանք իրանց մոգպետի ձեռքով մի ընդարձակ թուղթ են գրում հայոց Յովսէփ կաթողիկոսին ու նախարարներին և առաջարկում կրակապաշտութիւն ընդունել:

Այդ գրութեան մէջ նրանք խիստ կերպով աւարդում էին քրիստոնէութիւնը և աշխատում ապացուցել, թէ պարսկական կրօնը շատ աւելի մեծ առաւելութիւններ ունի:

Այդ գրութիւնը ստանալով, Յովսէփ կաթողիկոսը խսկոյն ժողով է հրաւիրում հայ նախարարներից ու եկեղեցականներից: Ժողովն իր կողմից նոյնպէս մի ընդարձակ պատասխան է գրում: Նրա մէջ թւելով քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը, հայերը յայտ-

նում են, թէ իրանք ոչ մի կերպ չեն փոփոխ իրանց կրօնը և պատրաստ են մեռնել քրիստոնէութեան համար:

Հայերի յանդուգն պատասխանը սաստիկ զայրացնում է պարսից թագաւորին: Նա հրաման է ուղարկում, որ հայոց նախարարները իսկոյն իր մօտ գնան: Սրանք չը համարձակելով դէմ կենալ թագաւորի կամքին՝ գնում են: Գնալուց առաջ նախարարները խօսք են տալիս կաթողիկոսին, որ հաստատ պիտի մնան իրանց հաւատի վրայ:

Յազկերտի մօտ գնացող նախարարներից ամենազլխաւորներն էին Սիւնեաց Վասակ իշխանը, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մարզպանն էր, սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը և ուրիշները:

Վասակն ու Վարդանը

Վասակը մի խելօք, լուսամիտ և փառասէր մարդ էր: Դեռ երիտասարդ հասակում, նա Մեսրոպ Մաշտոցին ամեն կերպ օգնել էր, որ Սիւնեաց երկրում դպրոցներ բանայ ու կրթութիւն տարածի: Միևնոյն ժամանակ Վասակը շատ ընդունակ վարչական մարդ լինելով՝ ժողովրդից խիստ սիրուած էր:

Սիւնեաց երկիրը Պարսկաստանին սահմանակից լինելով, Վասակը շատ աւելի մեծ համակրութիւն էր ցուցնում դէպի պարսիկները, քան դէպի յոյները:

Նա այնպիսի կարծիքի էր, թէ հայերին աւելի ձեռնաու է պարսիկների գերիշխանութեան տակ մնալ, քան յոյների: Վասակը յոյս ունէր, թէ պար-

սիկների հաւանութեամբ կարելի կը լինի նոյնիսկ վերականգնել Հայաստանի թագաւորութիւնը:

Նա մինչև անգամ երազում էր, թէ հէնց ինքը կը դառնայ Հայաստանի թագաւոր, քանի որ Միհրնէրսէհի շատ մօտիկ բարեկամը լինելով, նա մեծ պատիւների էր արժանացել պարսից արքունիքի կողմից և այժմ էլ արդէն Հայաստանի մարզպանն էր:

Մամիկոնեան Վարդանն իր համոզումներով ու հայեացքներով Վասակի ճիշտ հակառակն էր: Իբրև շատ ջերմեռանդ քրիստոնեայ, նա պարսիկներին չէր սիրում և իր ամբողջ համակրանքը Բիւզանդիայի կողմն էր: Բացի դրանից՝ նա հաւատի ու կրօնի խնդիրը բոլոր քաղաքական նկատումներից բարձր էր դասում:

Իբրև շատ քաջ և պատերազմական գործերին հմուտ մարդ, Վարդանը հայոց զօրքերի սպարապետ էր կարգւած:

Հէնց իրանց հայեացքների տարբերութեան պատճառով՝ Վարդանն ու Վասակը խիստ հակառակորդներ էին միմեանց:

Նախարարների կրօնափոխութիւնն ու վերադարձը

Հայ նախարարներին պարսից արքունիքում ոչ միայն սովորական պատուով չեն ընդունում, այլ և Յազկերտը սպառնում է, որ եթէ իր կամքը չը կատարեն, ամենախիստ տանջանքների կենթարկւեն և Հայաստանն էլ քարուքանդ անել կը տայ:

Նախարարները երկար տատանումներից յետոյ,

որոշում են, իրանց անձն ու հայրենիքը անխուսափելի պատուհասից փրկելու համար, երեսանց կըրօնափոխ լինել:

Նախարարների կրօնափոխ լինելու որոշումն իմանալով, պարսիկները սաստիկ ուրախանում են և առատ պարգևներ տալիս նրանց:

Նախարարները Յագկերտին խոստանում են իրանց հայրենիքը վերագառնալով, հայ ժողովրդին էլ կրօնափոխ անել տալ: Պարսից թագաւորը նրանց մեծ թւով զօրք ու մ'ոգեր տալով, վերադարձնում է Հայաստան: Մոգերը պէտք է պարսկական կրօնը սովորեցնէին հայ ժողովրդին և եկեղեցիները քանդելով, նրանց տեղ կրակապաշտական մեհեաններ շինէին:

Կասկածելով, սակայն, թէ մի գուցէ նախարարները զրփեն իրանց խոստումը, Յագկերտը Վասակի երկու որդիներին իր մօտ պատանդ է պահում:

Նախարարների կրօնափոխ լինելու լուրը Հայաստան էր հասել դեռ նրանց վերադարձից առաջ: Ամբողջ ժողովուրդն ու հոգեւորականները սաստիկ յուզւել էին: Երկիրը մի ալեկոծւած ծովի էր նմանում, երբ նախարարները մոգերի հետ Հայաստան են մտնում:

Հէնց առաջին հայկական զիւղում, ուր նրանք ոտք են դնում, կատաղի դիմադրութեան են հանդիպում: Ժողովուրդը, Ղևոնդ անունով մի ալեգարդ քահանայի առաջնորդութեամբ, փայտերով ու բահ ու բրիչով յարձակւում է պարսիկների վրայ (450 թ.):

Նախարարները ժողովրդի զայրոյթից թէ վախեցած և թէ ոգեւորւած, շուտով անցնում են ապրտամբների կողմը և Վարդան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ զուրս քշում պարսիկներին Հայաստանից

Պարսիկները այդ միջոցին ուրիշ պատերազմով զբաղւած լինելով, անկարող են լինում հայերից իսկոյն վրէժ առնել: Հայերն էլ օգտւելով այդ հանգամանքից, առանց ժամանակ կորցնելու, պատգամաւորներ են ուղարկւում բիւզանդական կայսրին, խնդրելով, որ շուտով օգնութեան հասնի:

Կայսրը թէև խոստանում է զօրք ուղարկել, բայց ինքն էլ ուրիշ պատերազմների բռնւած ոչինչ չէ կարողանում անել:

Միևնոյն ժամանակ հայերը դիմում են նաև Հայաստանի բիւզանդական մասում գտնուող հայ իշխաններին և նրանց էլ օգնութեան են կանչում, սակայն սրանք էլ չեն գալիս:

Վասակի ընթացքը

Հայերին դուրսից օգնութիւն չը գալու պատճառը՝ մասամբ էլ Վասակն էր: Նա էլ իր կողմից էր նամակներ գրել բիւզանդական կայսրին և այն կողմում ապրող հայ իշխաններին, հաւատացնելով, թէ պարսիկները բոլորովին չեն էլ մտածում հայերին կրօնափոխ անել, այլ թէ հայերն են կամենում պարսիկներից ապստամբել:

Միևնոյն ժամանակ, իբրև երկրի մարզպան, Վասակը սկսում է խիստ հալածանքի ենթարկել բոլոր հոգեւորականներին ու այն նախարարներին, որոնք աշխատում էին ժողովրդին զրգուել պարսիկների դէմ:

Նա ամեն կերպ աշխատում է մանաւանդ սպաւապետ Վարդան Մամիկոնեանին ֆրասել, որն այդ ամբողջ շարժման ղեկավարն ու ոգի ներշնչողն էր:

Այսպէս՝ օգուտ քաղելով այն բանից, որ Վարդանը մի փոքրաթիւ գօրքով Աղւանից երկրի սահմաններումն էր գտնուում, Վասակը լուր է ուղարկում պարսիկներին, որ շտապեն նրա վրայ յարձակելու:

Պարսիկները յարձակւում են, բայց մեծ պարտութիւն կրելով՝ յետ են քաշւում:

Վարդանն էլ շտապում է Հայաստան, Վասակի հալածանքների առաջն առնելու:

Իրանց կրած ամօթալի պարտութիւնից յետոյ, պարսիկները աւելի են կատաղում: Նրանք մի ամբողջ ձմեռ պատրաստութիւններ են տեսնում հայերին մի լաւ պատժելու:

Աւարայրի մականամարտը

Հայերը լսելով պարսիկների մեծ պատրաստութիւնը, իրանք էլ են պատրաստւում պատերազմի: Նրանք ոչ մի տեղից օգնութիւն չը ստանալով, որոշում են իրանց սեփական ոյժերով դէմ դնել պարսից ահաւոր բանակին:

Զատիկի օրերը նոր էին անցել, որ հայերը իմանում են, թէ պարսից զօրքն արդէն Հայաստանի սահմանն է մտել ու ասպատակում է երկիրը: Սպարապետ Վարդանը խիղջն հրաւէր է ուղարկում նախաւարներին, որ շտապեն իրանց զօրքերով հաւաքւել Արտաշատ քաղաքում: Շուտով հաւաքւում են 66,000 հոգի:

Վարդանն Արտաշատում զօրահանդէս է կատարում և զօրքի բոլոր պակասութիւնները լրացնելուց յետոյ, շտապում է պարսիկներին ընդառաջ գնալ:

Պարսից զօրքն արդէն հասել էր Արտազ գաւառը: Հայկական զօրքն էլ բանակ է դնում նրանց հանդէպ՝ Աւարայր դաշտում, Տղմուտ գետի ափին:

Հայոց բանակումն էին գտնուում Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ քահանան և ուրիշ շատ եկեղեցականներ: Պատերազմից առաջ Ղևոնդ երէցն ու Վարդանը, կրակոտ և ոգևորիչ ճառեր են արտասանում, բացատրելով զօրքին այդ պատերազմի նշանակութիւնը: Լուսադէմին պատարագ է մատուցւում. ամենքն էլ հաղորդւում են և խոստանում մինչև վերջին շունչը կռւել իրանց հաւատի համար:

Պարսիկները այդ պատերազմում փղեր էլ էին բերել: Նրանք դուրս են բերում զրանց ու կանգնեցնում դաշտի երկայնութեամբ, ամեն մի փղի աջ ու ձախ կողմը 3000 զինուոր դնելով: Վարդանն իր զօրքը չորս մասի է բաժանում և ամեն մի մասը մի նախարարի հրամանատարութեան յանձնում: Զորորդ մասն էլ Վարդանն իր հրամանատարութեան տակ է առնում և կանգնում պարսից բանակի աջ թևի զիմաց:

Պատերազմը սկսում է նետաձգութեամբ՝ գետի երկու կողմից: Հայերը Վարդանի խրախուսանքով անցնում են գետը և ջարդում պարսից բանակի աջ թևը: Պարսիկների մէջ շփոթութիւն է ընկնում, սակայն շուտով վրայ է հասնում նրանց պահեստի զօրքը և պատերազմը նորոգւում է:

Վարդանն իր ընկերներով շրջապատւում է պարսիկներից և քաջաբար երկար կռւելուց յետոյ, բոլորն էլ ընկնում են պատերազմի դաշտում:

Իրանով էլ վերջանում է պատերազմը, որ տե-

ւել էր ամբողջ օրը (451 թ. յունիսի 2.):

Այս պատերազմում հայերի կողմից ընկածներէ ամբողջ թիւը 1036 հոգի էր: Դրանց մէջ, բացի Վարդան Մամիկոնեանից, կային և ուրիշ շատ նըշանաւոր նախարարներ:

Այդ պատերազմի և նրա մէջ ընկած հերոսներէ յիշատակը մինչև այսօր էլ տօնւում է բարեկենսական վերջին հինգշաբթի օրը:

Պատերազմի անմիջական հետեւանքները

Աւարայրի ճակատամարտում պարտելուց յետոյ, հայերը գինաթափ չեն լինում: Նրանք քաշւում են իրանց անառիկ բերդերն ու ամրոցները և այնտեղից յարձակումներ գործելով՝ ահագին վնասներ են հասցնում պարսիկներին:

Այս պատերազմից յետոյ, պարսից արքունիքում համոզւում են, որ անհնարին է հայերին բռնութեամբ կրօնափոխ անել: Յազկերտը յետ է կանչում իր զօրքը Հայաստանից և Վասակի տեղ նոր մարզպան նշանակում: Նա կարգադրում է, որ հայերին թոյլ տան ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը: Միևնոյն ժամանակ նա վերացնում է այն բոլոր ծանր հարկերը, որ սովորականից դուրս՝ դրել էին հայ ժողովրդի վրայ:

Յետոյ Յազկերտն իր մօտ է բերել տալիս Յովսէփ կաթողիկոսին, Ղևոնդ երէցին, Սիւնեաց Վասակին և ուրիշ շատ նախարարների ու եկեղեցականների, որոնց դէմ դատ է սկսւում պարսից արքունիքում:

Դատավարութեան ժամանակ շատ ամբաստանութիւններ ու չարախօսութիւններ են լինում նաև Վասակի դէմ: զայրացած Յազկերտը զրկում է նրան բոլոր պատիւներից և բանտարկում: Նոյնպէս բանտարկում և խիստ տանջանքների են ենթարկում Յովսէփ կաթողիկոսին, Ղևոնդ քահանային և միւս բոլոր հայ եկեղեցականներին ու նախարարներին: Դրանցից շատերը, որոնց թւում կաթողիկոսն ու Ղևոնդ քահանան, չըկարողանալով տանջանքներին դիմանալ, մեռնում են բանտում, իսկ մնացածներն էլ, տաններկու տարւայ բանտարկութիւնից յետոյ միայն, ազատ են արձակւում և հայրենիք վերադառնում (463 թ.): Վասակն էլ երկար հիւանդութիւնից յետոյ բանտի մէջ մեռնում է:

Նրկրորդ կրօնական պատերազմը

Առաջին կրօնական պատերազմից յետոյ, պարսիկները ընդմիշտ չեն հրաժարւում հայերին կրօնափոխ անելու դիտաւորութիւնից: Շատ ժամանակ չանցած, նրանք նորից մտածում են մեղմ միջոցներով առաջ տանել իրանց նպատակը: Մի կողմից նրանք թոյլ են տալիս հայերին ազատ կերպով դաւանել իրանց կրօնը, բայց միւս կողմից բոլոր արժանաւոր, ազնիւ ու բարեպաշտ մարդկանց հեռացնում են ամեն կարգի պաշտօններից, զրկում են պատիւներից և անարգանքների ենթարկում: Բարձր պաշտօնների ու պատիւների արժանանում են այն հայերը միայն, որոնք համակերպւում ու գործիք են դառնում պարսից արքունիքին:

Այդ եղանակով պարսիկները այս անգամ բաւականին յաջողութիւն են ունենում. մօտ 30 տարւայ ընթացքում, շատ հայեր՝ թէ նախարարներից և թէ ժողովրդից՝ թողնում են քրիստոնէութիւնը և պարսից կրօնն ընդունում: Հայերը սակայն քիչ յետոյ նորից են գլուխ բարձրացնում պարսիկների դէմ և սկսում մի շարք պատերազմներ, որ տևում են մի քանի տարի:

Այս երկրորդ կրօնական պատերազմների ժամանակ, հայկական զօրքերի գլխաւոր հրամանատարն ու նրանց ոգի ներշնչողն էր Վահան Մամիկոնեանը, որը Վարդան Մամիկոնեանի եղբօրորդին էր:

Վահանն էլ Վարդանի պէս շատ քաջ և անվախ մարդ էր: Նա շատ ծառայութիւններ էր մատուցել պարսիկներին և նրանց սիրելին դառել: Արքունիքի կատարեալ վստահութիւնը գրաւելու համար, նա մինչև իսկ գնացել էր պարսից մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն և այնտեղ հաւատաւորիս էր եղել, բայց շուտով զղջացել էր և առիթ փնտրում իր յանցանքը քաւելու:

Առիթը շուտով ներկայանում է: Վրաստանում, որը նոյնպէս պարսիկների գերիշխանութեան տակ էր՝ ապստամբութիւն է ծագում: Հանգամանքից օգտւելով, հայ նախարարներն էլ խորհուրդ են կազմում և քաջ Վահանին իրանց սպարապետ ընտրելով, ապրատամբում (481 թ.) և պատերազմ են յայտարարում պարսիկներին:

Այս պատերազմների մէջ Վահանն իր փոքրաթիւ զօրքով շատ քաջագործութիւններ է կատարում և անագին վրասներ հասցնում պարսիկներին: Սրանք

վերջապէս ստիպւում են հաշտութիւն կնքել Վահանի հետ: Հաշտութեան համար Վահանը հետեւեալ երեք պայմաններն է առաջարկում. 1. Քրիստոնէութիւնը պէտք է օրինաւոր և ազատ կրօն ճանաչւի Հայաստանում և ոչ մի հայի չըպիտի ստիպեն կրօնափոխ լինել: 2. Արժանաւոր ու անարժան մարդկանց մէջ տարբերութիւն պիտի տրւի, անարժան ու անպիտան մարդկանց չըպիտի պաշտօններ ու պատիւներ տրւեն, իսկ արժանաւորները հալածեն: 3. Թագաւորը չըպէտք է հաւատ ընծայի ամեն կարգի չարամիտ մարդկանց ամբաստանութիւններին, այլ ամեն ամբաստանութիւն պէտք է ինքն անձամբ քննի և այնպէս դատաստան անի:

Պարսիկներն ուրախութեամբ ընդունում են այս բոլոր պայմանները: Նրանք այլևս հրաժարւում են հայերին կրօնափոխ անելու դիտաւորութիւնից և բաւականանում են նրանցից վերցւող սովորական հարկով (484 թ.):

Այնուհետև Վահան Մամիկոնեանը մի քանի խոշոր ծառայութիւններ է մատուցանում պարսից արքունիքին, որոնց համար թագաւորի սիրելին է դառնում և նշանակւում Հայաստանի մարզպան:

Կրօնական պատերազմներից յետոյ, Հայաստանը պարսից իշխանութեան տակ է մնում դեռ էլի մէկ ու կէս դար:

Բայց անա եօթերորդ դարում, հեղեղի նման, իրանց բնիկ հայրենիքից դուրս են թափւում արաբները և արշաւում օտար երկիրներ գրաւելու: Նրանք նւաճում են ամբողջ Պարսկաստանն ու նրա տիրա-

պետութեան տակ եղած բոլոր երկիրները, որոնց
թուում նաև Հայաստանը:

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Արարները մահմեդականութիւնից առաջ

Մինչև եօթերորդ դարի սկիզբները արարները
ապրում էին Արաբիայում: Նրանք զատ-զատ ցեղերի
բաժանւած, բոլորովին նահապետական կեանք էին
վարում: Ամեն մի ցեղ ունէր իր ցեղապետը, որը
ցեղին թէ պատերազմների էր առաջնորդում, թէ նրա
դատաւորն էր և թէ կրօնապետը:

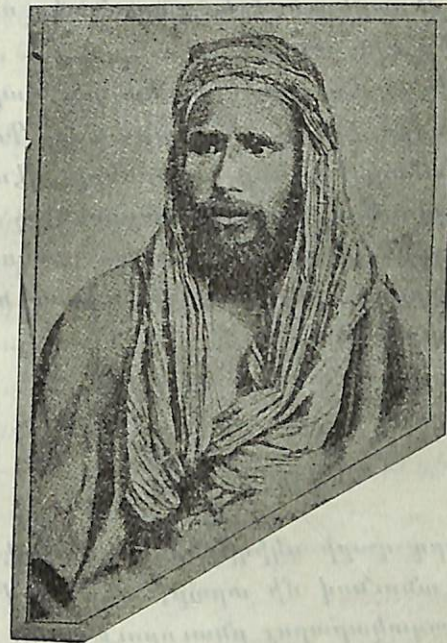
Այդ ցեղերից մի քանիսը գեռ շատ հին ժա-
մանակներից նստակեաց կեանք էին վարում և ու-
նէին շատ հարուստ ու գեղեցիկ քաղաքներ, իսկ շատ
ցեղեր էլ թափառական կեանք էին վարում:

Նստակեաց կեանք վարողները նշանաւոր էին ի-
րանց վաճառականութեամբ, իսկ թափառաշրջիկները
պարապում էին մեծ մասամբ աւաղակութեամբ:

Իրանց երկրի գիրքի շնորհով, արարները վաճա-
ռականութեան միջնորդ էին հանդիսանում հարուստ
Հնդկաստանի, Փոքր Ասիայի և Նգիպտոսի միջև: Նը-
րանց ուղտերի կարաւաններն էին տեղափոխում այդ
երկիրների բոլոր ապրանքները, որոնք յաճախ ճանա-
պարհին կողոպտւում էին նոյն արարների աւաղա-
կային խմբերի կողմից:

Արարների այդ անշատ ցեղերը ոչ մի ընդհանուր
կապ չունէին միմեանց մէջ: Նրանցից ամեն մէկն իր

առանձին բարբառովն էր խօսում և իր յատուկ կրօնը
դաւանում: Թէև բոլոր արարներն էլ բնապաշտներ
էին, այսինքն՝ նրանք աստլածներ էին համարում ա-
րեգակը, լուսինը, աստղերը և բնութեան մէջ եղած
զանազան երևոյթները, բայց և այնպէս ամեն մի ցեղ
իր առանձին կրօնական հասկացողութիւնները, սովո-
րութիւններն ու իր յատուկ աստլածներն ունէր:

Նկար 12. Արար

Միակ բանը, որ այդ ցեղերին միմեանց հետ կա-
պում էր, դա Մեքքէի մօտ գտնւած ուխտատեղին էր,
ուր Արաբիայի բոլոր կողմերից, տարին միանգամ, բազ-
մաթիւ արարներ ուխտի էին գնում և հանդիսաւոր զոհ

մատուցանում: Այդ ուխտատեղում մի սև քարի կտոր կար, որի մասին արաբները ասում էին, թէ երկնքից է վայր ընկել, ուստի նրա սուրբ լինելը ամենքն էլ ընդունում էին: Այդ քարը մինչև օրս էլ կայ Մեքքէում, ուր ուխտ են գնում մահմեդականները աշխարհի բոլոր ծայրերից:

Այդպէս իրարու հետ ոչ մի ընդհանուր կապ չունենալով, արաբական ցեղերը միմեանց խիստ թշնամաբար էին վերաբերում և շարունակ ու անվերջ պատերազմներ էին մղում:

Այդ արիւնահեղ պատերազմները տարւայ մէջ միայն մէկ ամիս էին դադար առնում: Դա այն ամիսն էր (Րամազան), երբ արաբները պէտք է ուխտ գնային Մեքքէ: Այդ ամսի ընթացքում ոչ միայն պատերազմներ չէին լինում, այլ և աւագակութիւններն անգամ դադարում էին, որպէսզի ուխտաւորները անհանգիստ չըլինէին:

Մուհամմեդը

Եօթերորդ դարի սկիզբներում, Մեքքէ քաղաքից Մուհամմեդ անունով մի արաբ, տեսնելով իր ցեղակիցների աւագակաբարոյ բնաւորութիւնը, շարունակ միմեանց կոտորելը, արբեցող ու անառակ կեանքը, մտածում է մի հնար գտնել նրանց ուղղելու և լաւ կեանքի վարժեցնելու:

Մուհամմեդը խելօք և զգայուն մարդ էր: Իբրեւ ուղտապան և վաճառական, նա շատ երկիրներ էր ման եկել և այն համոզման հասել, թէ արաբները կարող

են ուղիղ ճանապարհի գալ, եթէ մէկ և ընդհանուր կրօն ունենան:

Այդպիսի համոզման գալով, Մուհամմեդը սկսում է մօտիկից ուսումնասիրել քրիստոնէական, մովսիսական և այլ կրօնները: Անգրագէտ լինելով, նա բերանացի է տեղեկութիւններ հաւաքում այդ կրօնների մասին այն բոլոր երկիրներում, ուր ինքը իբրեւ ուղտապան այցելում էր:

Իր ցեղակիցների համար մի նոր կրօն յօրինելու մասին Մուհամմեդը այնչափ շատ և խորն է մտածում, որ սկսում է կասկածել, թէ գուցէ ինքն էլ, Մովսէսի ու Յիսուսի նման, Աստուծու ուղարկած մի մարդարէ է:

Այդ կասկածը հետզհետէ հիւանդատ Մուհամմեդի մէջ կատարեալ հաւատ է դառնում, որից յետոյ նա հրապարակ է գալիս և սկսում ժողովրդին իր նոր կրօնը քարոզել:

Սկզբում արաբները նրան ծաղրում և խելագար են անւանում, բայց յետոյ նրա հետեւողների թիւը հետզհետէ բազմանում և Մուհամմեդին ճանաչում են Աստուծու Մարգարէ:

Մուհամմեդի քարոզած կրօնը կոչւում է Մահմեդականութիւն կամ Իսլամ:

Իսլամը եւ նրա տարածելը

Իսլամը քարոզում է միաստուածութեան գաղափարը: Նա թէ Մովսէսին և թէ Յիսուսին Աստուծու մարգարէներ է ընդունում, բայց դրանցից աւելի բարձր մարգարէ՝ համարում է Մուհամմեդին:

Բացի կրօնական դաւանանքից, Իսլամը սովորեցնում է և շատ ուրիշ կանոններ ու օրէնքներ, որոնց համաձայն Մուհամմեդի հետևողները պիտի կարգաւորեն իրանց առօրեայ ընտանեկան ու հասարակական կեանքը:

Իսլամի բոլոր ուսմունքները, որ Մուհամմեդի քարոզներն են համարւում, հաւաքել ու տպագրւել են մի գրքի մէջ, որ կոչւում է *Ղուրան*:

Մուհամմեդը տեսնելով, որ իր քարոզած կրօնը արագութեամբ չի տարածւում, պատւիրում է իր հետևողներին՝ սրի ոյժով տարածել Իսլամը: Դրա շնորհով, Մուհամմեդի մահից շատ ժամանակ չանցած, Իսլամը արաբական ցեղերի միակ կրօնն է դառնում, Ղուրանի լեզուն՝ բոլոր ցեղերի միակ ազգային լեզուն, իսկ Մուհամմեդի յաջորդներն էլ նրանց թէ կրօնական և թէ քաղաքական պետն են դառնում: Այս վերջինները կոչւում էին *Խալիֆներ*:

Այդպէս Իսլամի և մի ընդհանուր լեզւի միջոցով արաբական անշատ ցեղերը միանում և մի ընդհանուր տէրութիւն են կազմում: Յետոյ նրանք խալիֆների առաջնորդութեամբ, դուրս են գալիս իրանց անապատ երկրի սահմաններից և գնում աւելի բարդաւած երկիրներ գրաւելու և օտար ազգերի մէջ Իսլամը սրի ոյժով տարածելու:

Արաբական Խալիֆաթը

Արաբները կարճ ժամանակի ընթացքում, նւաճում են Փոքր Ասիայի այն բոլոր երկիրները, որ մինչև այդ

ժամանակ պարսից և բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան տակ էին գտնւում:

636 թւականին նրանք մտնում են Պարսկաստան: Մի քանի կատաղի կռիւներից յետոյ, պարսիկները յաղթւում, անձնատուր են լինում և ընդունում Իսլամը:

Պարսից Սասանեան ցեղի վերջին Յազկերտ երրորդ թագաւորը փախչում, գնում է Ասիայի խորքերը: Այդպիսով էլ վերջ է գտնում պարսից վաղեմի հզօր թագաւորութիւնը և Պարսկաստանը արաբական ընդարձակ և հզօր Խալիֆաթի մի նահանգն է դառնում:

Արաբները Պարսկաստանի սահմաններից էլ աւելի հեռուն են գնում՝ թէ դէպի արևելք և թէ դէպի արևմուտք և մի շատ ընդարձակ տէրութիւն հիմնում: Արաբական տէրութիւնը կոչւում էր *Խալիֆաթ*:

Իրանց նւաճումները չափազանց ընդարձակելով, արաբական խալիֆները իրանց մայրաքաղաքը Մեքքէից տեղափոխում են Նախ Դամասկոս և ապա Բաղդատ քաղաքները: Այդպիսով նրանք աւելի մօտենում են իրանց նւաճած երկիրներին և աւելի հեշտ կերպով նրանց կառավարում:

Տիրապետած երկիրներից ձեռք բերւած ահագին հարստութիւնների շնորհով, այդ երկու քաղաքներն էլ կարճ ժամանակի մէջ, վաճառականութեան ու լուսաւորութեան մի-մի ծաղկած կենտրոններ են դառնում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

640 թվականին արաբները մտնում են Հայաստան: Հայերն էլ են փորձում դիմադրութիւն ցոյց տալ, բայց մեծ պարտութիւն են կրում: Արաբները շատ անգթութիւններ կատարելով, 35 հազար մարդ գերի են տանում ու տիրում Հայաստանին:

Նրանք էլ պարսիկների նման անկարող են լինում հայերի մէջ իրանց կրօնը տարածել: Արաբները բաւականանում են նրանով միայն, որ հայերը հնազանդ մնան Սալիֆի իշխանութեանը և կանոնաւորապէս հարկ վճարեն:

Այդ ժամանակից էլ Հայաստանը սկսում է կառավարւել խալիֆների նշանակած յատուկ պաշտօնեաների միջոցով, որ կոչւում էին Ոստիկան կամ Ամիրա:

Հայաստանը Արաբական տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, դարձեալ կուսինձոր է մնում երկու հզօր տէրութիւնների միջև:

Ինչպէս որ առաջ յոյներն ու պարսիկներն էին շարունակ միմեանց դէմ պատերազմում, Հայաստանին տիրապետելու համար, այժմ էլ նոյն յոյներն ու արաբներն են կռիւներ մղում այդ նպատակով: Հայերը, կամենալով իրանց վրայ ծանրացող լուծը թեթեւցնել, այս անգամ էլ մերթ յոյների և մերթ արաբների օգնութեանն են դիմում:

Հայաստանը մօտ 200 տարի սոսկալի արհաւիրքների ասպարէզ է դառնում: Արաբական տիրապետութեան ժամանակ յունական լեզւօններն են ուսնատակ տալիս Հայաստանը, իսկ բիւզանդիայի գե-

րիշխանութիւնը զօրեղացած միջոցին՝ արաբներն են աւերում, կոտորում ու հրդեհ սփռում հայկական նահանգներում:

Արաբական սոսկալի արշաւանքներից, Հայաստանի տարեգրութեան մէջ ամենանշանաւորն է Կաշմ ոստիկանի առաջնորդութեամբ տեղի ունեցածը (703 թէ 704 թ.):

Այդ կատաղի արաբը, ուղելով հայերին մի լաւ դաս տալ, որպէսզի նրանք այլևս յոյների կողմը չանցնեն, հայ իշխաններին խաբէութեամբ կանչում է Նախիջևան և այնտեղ եկեղեցու մէջ բոլորին էլ այրում: Յետոյ ասպատակներ է սփռում Հայաստանի զանազան կողմերը և ամեն տեղ կոտորած ու հրդեհ տարածում:

Այդ թլակաւնը մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Հրդեհի տարի անունով:

Հայկական նոր իշխանութիւնների երեւան գալը

Արաբական տէրութիւնը չափազանց ընդարձակւելով, IX-րդ դարում Սալիֆաթը սկսում է հետզհետէ թուլանալ և դէպի անկում գնալ: Սալիֆների նւաճած ընդարձակ երկիրներն ու բազմազան ազգերը սկսում են միմեանց յետևից բաժան-բաժան լինել և զատ-զատ խալիֆութիւններ կազմել:

Արաբների թուլութիւնից ու ներքին պառակտումներից ուղում են օգտւել նաև հայերը: Հայ իշխանները, Սևադա անունով պարսիկ իշխանի հետ խօսք մէկ անելով, ասպտամբում են արաբների դէմ: Սակայն ասպտամբութիւնը անաջող ելք է ունենում:

արաբները յաղթող են հանդիսանում և նոր թշւառութիւններ առաջացնում Հայաստանում:

Հայ իշխանները տեսնելով, որ անկարող են ապստամբութեամբ ազատել արաբներից, փոխում են իրանց ընթացքը: Նրանք այս անգամ աշխատում են հնազանդութեամբ և թանկագին պարզկներով սիրելի զառնալ խալիֆներին ու հէնց նրանց հաւանութեամբ զօրեղացնել իրանց իշխանութիւնը:

Եւ այդ բանը նրանց յաջողում է: IX և X-րդ դարում Հայաստանի զանազան մասերում մի քանի հայկական անկախ իշխանութիւններ ու նոյնիսկ թագաւորութիւններ են ստեղծւում, որոնք երկար ժամանակ խալիֆների հովանաւորութիւնն էին վայելում:

IV

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Ք

Արաբական տիրապետութեան օրով ստեղծւած հայկական իշխանութիւններից ամենագորաւորը Բագրատունեաց թագաւորութիւնն էր:

Բագրատունի նախարարների տոհմը շատ հին ծագումն ունէր: Նրանք Արշակունեաց թագաւորութեան օրով էլ շատ բարձր դիրք էին վայելում և որդէց որդի թագադիր ասպետի պաշտօն ունէին:

Բագրատունիք բոլոր հայ նախարարներից ամենահարուստն էին թէ իրանց կալաճներով և թէ զբրամով: Արաբական տիրապետութեան ժամանակ նրանց կալաճները այնչափ ընդարձակել էին, որ համարձակ կարող էին մի ընդարձակ տէրութիւն կազմել: Նրանք կարողանում էին իրանց հպատակ ժողովրդից մօտ 40,000 զօրք հաւաքել:

Արաբների դէմ ապստամբութեան անյաջող փորձերի ժամանակ, Բագրատունի Սմբատ իշխանը, որ սպարապետի պաշտօն ունէր, արաբների կողմն էր անցել և շատ մատնութիւններ կատարել: Սակայն

արաքները Սմբատին էլ չըխնայելով, ուրիշ շատ հայ իշխանների հետ բռնել ու Բաղդատ էին տարել:

Խալիֆը նրանց բոլորին էլ բանտարկել էր, խոստանալով ազատ թողնել այն դէպքում միայն, երբ մահմեդականութիւն կընդունեն: Ազգին դաւաճանող Սմբատը սակայն չէր դաւաճանել իր կրօնին և մեռել էր բանտում՝ տանջանքների տակ: Մահից յետոյ նա կոչւել է Սմբատ Խոստովանող:

Աշոտ I Բագրատունի թագաւոր

Սմբատ Խոստովանողի Աշոտ որդին չէ յուսահատուում իր հօր եղեռնական մահից: Նա շարունակում է մեծ հաւատարմութիւն ցոյց տալ Խալիֆին և առատ պարգևներով նրա սիրելին է դառնում:

Աշոտի միջամտութեամբ Բաղդատի բանտում կենդանի մնացած հայ իշխաններն ազատ են արձակւում ու հայրենիք վերադառնում: Այդպիսով Աշոտը հայ իշխաններին ու ազնւականներին էլ սիրելի է դառնում:

Աշոտը ժողովրդի ու երկրի բարեկարգութեան մասին՝ նոյնպէս մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս: Արաբական արշաւանքներից քարուքանդ եղած գիւղերն ու քաղաքները նորոգելով, նա ամեն կերպ աջակցում է ժողովրդի քայքայւած վիճակը բարեկարգելու:

Իր քաղցր վարմունքով ու հաւատարմութիւնով Աշոտը հեռզհետէ այն աստիճան զրաւում է Բաղդատի Խալիֆին, որ սա «Իշխանաց Իշխանի» պատւաւոր տիտղոսն է ուղարկում նրան (859 թ.):

Աշոտն իր զիրքը էլ աւելի ամրացնելու նպատա-

կով, խնամիական կապեր է հաստատում երկու գըլխաւոր հայ նախարարների հետ և իր երկու ազնիւներից մէկը՝ տալիս է կնութեան Սիւնեաց իշխանին, իսկ միւսը՝ Արծրունեաց իշխանին:

Աշոտի «Իշխանաց Իշխան» դառնալուց շատ ժամանակ չանցած, պարսիկները ապստամբում են Խալիֆաթի դէմ: Որպէսզի հայերին թոյլ չըտան Խալիֆաթին օգնելու, նրանք բազմաթիւ զօրքով մտնում են Հայաստան: Հայկական զօրքերը Երասխի ափին մի սոսկալի ջարդ են տալիս պարսիկներին և փախցնում:

Այս փառաւոր առիթից օգտւելով, հայ իշխաններն ու կաթողիկոսը, Դւինի Ոստիկանի միջոցով, խնդրում են Խալիֆին, որ Աշոտին թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ:

Խալիֆը մտածելով, որ եթէ հայերի ցանկութիւնը չըկատարի, նրանք կարող են միանալ ապստամբ պարսիկների հետ, համաձայնում է: Նա չէ մերժում հայերի խնդիրը մանաւանդ նրա համար, որ նրանք խոստանում էին շարունակել հաւատարիմ և հարկատու մնալ Բաղդատին:

Շատ ժամանակ չանցած, Խալիֆը թագաւորական թուր և զգեստներ է ուղարկում Աշոտին, իսկ Գէորգ կաթողիկոսն էլ խուռն բազմութեան ներկայութեամբ նրան թագաւոր է օծում (885 թ.):

Երբ Բիւզանդիայում իմանում են Աշոտի թագաւոր դառնալը, կայսրը շտապում է իր կողմից էլ թագ և արքայաւայել ընծաներ ուղարկել հայոց նոր թագաւորին: Դրանով յոյները մտածում են նոյնպէս

հայերի սիրտը շահած լինել, որպէսզի նրանք մշտապէս արաբների կողմնակից չըմանան:

Թագաւոր դառնալուց յետոյ, Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Ախուրեան գետի ափում գտնւող Բագարան քաղաքը և վերականգնում Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակ եղած բոլոր պալատական ու վարչական կարգերը: Նա անձամբ շրջում է իր երկրի զանազան կողմերը և ամեն տեղ կատարեալ խաղաղութիւն հաստատելուց յետոյ, գընում է Կոստանդնուպօլիս՝ յունաց կայսրին տեսութեան:

Կայսեր հետ քաղաքական և առևտրական դաշն կապելով, Աշոտը վերագառնում է Հայաստան, սակայն ճանապարհին հիւանդանում ու մեռնում է Շիրակ գաւառում (890 թ.):

Հայաստանը Աշոտ I-ի յաջորդների օրով

Աշոտի մահից յետոյ Հայաստանը երկար ժամանակով նորից կորցնում է իր ներքին խաղաղութիւնը: Գահակալութեան համար եղած պառակտումները, նախարարների փառասիրական ըմբոստացումները և արտաքին թշնամիների յարձակումները՝ քայքայում և ուժաւորում են անում հայ ժողովրդին:

Արշակունեաց Թագաւորութեան օրով, Հայաստանում գահակալութիւնը հարևան բոլոր երկիրների արքունիքների սովորութեան համաձայն, ժառանգական էր, այսինքն՝ հօր մահից յետոյ Թագաւորում էր որդին: Արաբական խալիֆայութիւնը սակայն այդ ձևով չէր: Այնտեղ մեռնող խալիֆի գահը

ժառանգում էր ոչ թէ որդին, այլ տոհմի աւագ անդամը:

Բագրատունիներն էլ են ցանկանում ժառանգականութեան այդ նոր ձևն ընդունել, որի շնորհով ահագին պառակտումներ են սկսում Բագրատունեաց Թագաւորական տոհմի մէջ:

Այդ բոլոր պառակտումներից օգուտ են քաղում ոչ միայն Հայաստանի արտաքին թշնամիները, այլ նաև հայ նախարարները: Նրանք ըմբոստանալով իրանց Թագաւորի դէմ, ձգտում են առանձին և անկախ Թագաւորութիւններ հաստատել:

Այսպէս՝ Արծրունիք, Աշոտի յաջորդների դէմ ապստամբելով, Վասպուրականում մի անկախ Թագաւորութիւն են հիմնում (908 թ.): Աւելի ուշ նոյնպէս անկախ հայ փոքրիկ Թագաւորութիւններ են հիմնում Վանանդ գաւառում (968 թ.), Սիւնեաց աշխարհում (970 թ.) և Լօռում (988 թ.):

Արաբները ոչ միայն չեն արգելում հայ նախարարներին այդպիսի առանձին տէրութիւններ հաստատելու, այլ և ամեն կերպ նպաստում են նրանց: Այդպիսով նրանք խանգարում էին Բագրատունեաց Թագաւորութեան զօրեղանալուն և հայոց ոյժերը բաժան-բաժան անելով, անգոր դարձնում լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալու համար:

Բագրատունիների զօրեղանալը ցանկալի չէր արաբներին նաև նրա համար, որ այս հայ Թագաւորները արշակունիների նման, միշտ հակած էին դէպի յոյները, ուստի կարող էին Բիւզանդիայի հետ դաշնակցելով, մեծ պատուհաս լինել խալիֆի դէմ:

Դրա համար էլ արաբները ամեն անգամ, հէնց որ նկատուի էին Բագրատունի թագաւորների մեռ-
ձեցումը յօյների հետ, իսկոյն ասպատակուի էին
Հայաստանը և ահագին աւերումն առաջացնում:

Աշոտ III Ողորմած

Աշոտի յաջորդները երկար ջանքերից յետոյ, երբ վերջապէս համոզուեալ են, որ անկարող են հայ նախարարների ըմբոստութիւնները զսպել ու մի գօ-
րեղ հայկական տէրութիւն ստեղծել, հրաժարուեալ են
այդ մտքից: Նրանք բաւականանում են իրանց տոհ-
մական երկիրներով և ամբողջապէս նւիրուեալ նրանց
ծաղկեցնելու և բարեկարգելու գործին:

Այդ ժամանակից եղբայրասպան պատերազմ-
ներից քայքայեալ հայ ժողովուրդը շունչ է առնում
և սկսում խաղաղ աշխատանքներով զբաղուել:

Եւ այդ խաղաղ աշխատանքի շնորհով, Բագրա-
տունեաց տէրութիւնը խիստ բարգաւաճում է, երկրա-
գործութիւնը ծաղկում և առետուրն ու վաճառակա-
նութիւնը զարգանում են:

Այդ շրջանի թագաւորներից մանաւանդ մեծ ու-
շադրութեան արժանի է Աշոտ III-րդ թագաւորը,
որն իր հեզ բնաւորութեան և կատարած բազմաթիւ
բարեգործութիւնների պատճառով, մեր պատմութեան
մէջ յայտնի է Աշոտ Ողորմած անունով:

Աշոտ III-րդի հայրը՝ Աբաս թագաւորը, որ
նոյնպէս շատ խաղաղասէր ու շինարար մարդ էր,
մեռնելուց յետոյ երկու որդի էր թողել—Աշոտ և
Մուշեղ անունով:

Աբասին յաջորդել էր մեծ որդին Աշոտը, բայց
Մուշեղը ապստամբում է իր եղբօր դէմ, կամենալով
ինքը ժառանգել հօր գահը: Երբ Մուշեղին այդ բա-
նը չէ յաջողում, նա իր կուսակիցների օգնութեամբ
մի առանձին թագաւորութիւն է հիմնում Վանանդ
գաւառում, մայրաքաղաք ընտրելով Կարսը (968 թ.):

Աշոտը եղբայրասպան կռիւները երկար չը բո-
րքելու համար, զիջում է եղբօրը, ճանաչում է նը-
րա հիմնած նոր թագաւորութիւնը և լաւ յարաբե-
րութիւններ է հաստատում նրա հետ:

Աշոտն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Անի
քաղաքը և իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձնում
իր փոքրիկ տէրութիւնը շէնացնելու ու պայծառա-
ցնելու վրայ:

Նա իր հօր՝ Աբաս թագաւորի օրինակին հետե-
ւելով, շատ կործանեալ քաղաքներ ու գիւղեր է
վերանորոգել տալիս, բազմաթիւ վանքեր ու եկեղե-
ցիներ է կառուցանում և բարեգործական հաստա-
տութիւններ հիմնում, ինչպէս օրինակ՝ որբանոցներ,
աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ և
այլն: Ու այդ բոլոր բարեգործական հաստատութիւն-
ները Աշոտը ապահովեցնում է յատուկ նշանակեալ
եկամուտներով:

Պատմում են, որ Աշոտ Ողորմածը հրէք սե-
ղան չէր նստում, առանց մի քանի աղքատ ու խեղճ
հիւրերի:

Շինարարական և բարեգործական գործերով
զբաղելով հանդերձ, Աշոտ Ողորմածը միևնոյն ժա-
մանակ մեծ հոգ է տանում իր երկրի պաշտպանու-
թեան մասին: Այսպէս՝ իր տէրութեան մէջ եղած

բերդերի ու ամրոցների թիւը նա աւելացնում է և մի պատկառելի մշտական բանակ կազմում՝ հետևակ ու ձիաւոր զօրքերից:

Նկար 13. Ղօշավանք

Աշոտ Ողորմածի թագաւորութեան օրով, Համ-տուն անունով արաբ զօրապետը ապստամբում է

Խալիֆի դէմ և Միջագետքն ու Ատրպատականը տակն ու վրայ անելուց յետոյ, յարձակւում է Հայաս-տանի վրայ:

Աշոտն իր զօրքով մի լաւ ջարդ է տալիս Համ-տունին: Սա բռնւում և Աշոտի հրամանով գլխատ-ւում է:

Այս դէպքը Խալիֆին մեծ գոհունակութիւն է պատճառում: Նա Աշոտին շատ թանկագին ընծաներ է ուղարկում և Շահի-Արմէն տիտղոսի հետ՝ թոյ-լատրում նրան՝ գլխին արաբական ձեով չալմա փաթթել:

Աշոտ Ողորմածը մեռնում է 26 տարի թագաւո-րելուց յետոյ (977 թ.):

Անի քաղաքի շինութիւնը

Բագրատունեաց խաղաղասէր ու շինարար թա-գաւորների ամենափայլուն գործերից մէկն էլ եղել է Անի քաղաքի շինութիւնը:

Այդ քաղաքը այժմ բոլորովին աւերակ ու ան-մարդաբնակ է, բայց նրա աւերակների փառաւոր մնացորդները հիացմունք են պատճառում բոլոր այցե-լուներին: Այդ մնացորդներից դժւար չէ հասկանալ, թէ որպիսի մեծ, հարուստ, գեղեցիկ ու անառիկ քաղաք է եղել Անին և թէ ինչպիսի շքեղ ու փար-թամ կեանք են վարել այնտեղ մի ժամանակ Բագ-րատունեաց թագաւորներն ու հայ իշխանները:

Ութերորդ դարում Անին մի փոքրիկ աւան է ե-ղել, Շիրակ գաւառում, Ախուրեան գետի ափին: Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադրի պա-

պը, գնելով այդ գաւառը Կամսարականներէց, ընտա-
նիքով գնում, բնակւում է Անիում: Դրանից յետոյ
Անին հետզհետէ շէնանում և ընդարձակւում է:

Առաջին անգամ Անին մայրաքաղաք է դառնում
Աշոտ Ողորմածի օրով, որից յետոյ նա սկսում է
արագութեամբ մեծանալ, բազմամարդ դառնալ և
զարդարել շատ փառաւոր շէնքերով, գեղեցիկ պա-
լատներով և մանաւանդ հոյակապ տաճարներով:

Նկար 14. Բագրատունիների Բարձրագոյն Սորհրդարանը

Բագրատունիների այդ փառահեղ մայրաքաղաքը
շատ անառիկ դիրք է ունեցել: Արևելեան և հարաւային
կողմերից նա պաշտպանւում էր Ախուրեան գետով, որ
հոսում է մի շատ խոր ձորի միջով: Արևմտեան կողմից
ընկած է Ծաղկաձորը, որը նոյնպէս շատ անմատչելի էր

դարձնում քաղաքը: Բնական պաշտպանութիւնից Ա-
նին զուրկ էր միմիայն հիւսիսային կողմից. իսկ այդ
կողմումն էլ Բագրատունիները շինել էին տեղ կրել-
նակի հսկայական պարիսպներ:

Նկար 15. Անիի պարիսպները

Պարիսպների մեծ մասը մինչև օրս էլ դեռ կան-
գուն են մնացել, իսկ քաղաքում եղած բազմաթիւ
հոյակապ շինութիւններից մնացել են միայն մի քանի
կիսաւեր եկեղեցիներ:

Ենթադրութիւն կայ, թէ այդ եկեղեցիների մեծ
մասը շինւել է Աշոտ Ողորմածի երկու որդիների՝
Սմբատ II-ի և Գագիկ I-ի օրով, որ միմեանց յաջոր-
դելով թագաւորել են, Աշոտից յետոյ, ամբողջ 43 տա-
րի—Սմբատը 13, իսկ Գագիկը 30 տարի:

Յայտնի գիտնական պրօֆեսոր Ն. Մարրի վեր-
ջին տարիներումս Անիում կատարած պեղումների
շնորհով, հողի տակից հանւել է Գագիկ I-ի շինել
տւած Լուսաւորիչ եկեղեցու մնացորդները, որոնցից
կարելի է լինում հասկանալ, թէ սրբախի փառաւոր
շինութիւն է եղել այդ եկեղեցին: Նոյն եկեղեցում

գտնւել է նաև Գազիկի արձանը իր ամբողջ մեծութեամբ:

Գազիկի շինել տւած եկեղեցին գտնւելուց յետոյ, պրօֆ. Մարրը ձեռնարկել է Բագրատունիների արքուն-

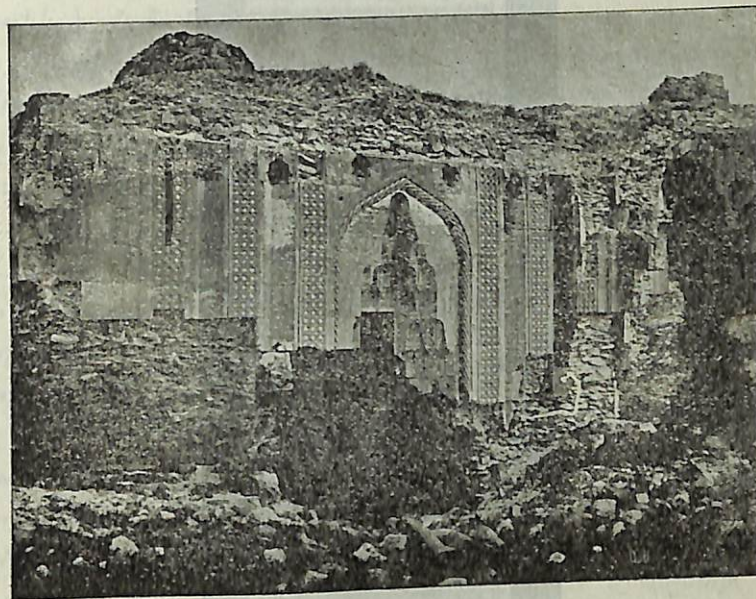

Նկար 16. Գազիկ I-ի արձանը:

նական պալատի տեղը պեղել, որ գտնւում է Ծաղկաձորի վրայ, քաղաքի արևմտեան մասում: Պեղումները դեռ վերջացած չեն, բայց բացւած յատակագծից պարզ տեսնւում է, թէ սրպիսի շէնք ու մեծ շինութիւն է եղել այդ պալատը:

Շատ նշանաւոր ու գեղեցիկ շինութիւն է եղել նաև Անիի մատենադարանը:

Անիի ամենանշանաւոր շէնքերի, ինչպէս և հրաշալի մայր եկեղեցու շինողը համարւում է Տրդատ ճարտարապետը, որ շատ հռչակաւոր էր իր ժամանակին:

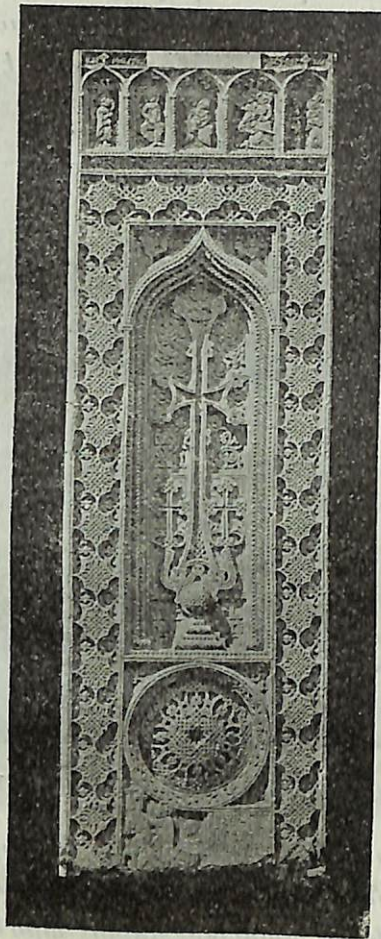
Նկար 17. Անիի մատենադարանի ճակատն ու պատերը

Շինութիւնների մեծ մասը իրանց վրայ կրում են արաբական և բիւզանդական ոճի խառնուրդ:

Պեղումներից գտնւած բոլոր արժեքաւոր իրերը պահւում են Անիում, արաբական տիրապետութեան ժամանակ շինւած մզկիթում, որ այժմ մուղէումի է վերածւած:

Այդ ժամանակաշրջանում քանդակագործութիւնն

էլ մեծ գարկ է ստացել հայերի մէջ և նա արտա-
յայտել է մեծ մասամբ տապանաբարեր ու խաչքա-

Նկար 18. քանդակագործ խաչքար

րեր քանդակելու մէջ, որոնց մնացորդները մինչև այ-
սօր էլ հիացմունք են պատճառում շատ գեղարուես-
տագէտներին:

ՍԵԼՁՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Արծրունեաց Թագաւորութեան վախճանը

Բազրատունեաց տէրութեան անդորր ու խաղաղ
վիճակը վերջ է ստանում Աշոտ Ողորմածի որդու՝
Գագիկ I մահով (1020 թ.):

Գագիկը երկու որդի ունէր—Յովհաննէս-Սմբատ
և Աշոտ: Հօր մահից յետոյ, սրանց մէջ նորից երկա-
րատե վէճեր ու կռիւներ են ծագում գահակալու-
թեան համար:

Այդ կռիւները այն աստիճան սուր կերպարանք
են ստանում, որ հայ նախարարները դիմում են Պետ-
րոս Գետադարձ կաթողիկոսի և վրաց Գէորգի Թագա-
ւորի միջնորդութեանը, որպէսզի հաշտեցնեն երկու
եղբայրներին:

Միջնորդները որոշում են, որ Յովհաննէս-Սմբ-
ատը Թագաւորէ Անիի և նրա շրջակաների, իսկ Ա-
շոտը Վրաստանի ու Պարսկաստանի սահմանակից եր-
կիրների վրայ:

Վէճը սակայն դրանով չէ վերջանում և Աշոտը
մի քանի անգամ փորձում է գահից զրկել եղբօրն ու
ինքը միայնակ Թագաւորել:

Ճիշտ այդ եղբայրադաւ կռիւների ժամանակ,
Հայաստանի գլխին պայթում է մի նոր փոթորիկ:
Տեղի է ունենում մի անեղ արշաւանք, նման ՎՄ-րդ
դարում տեղի ունեցած արաբական արշաւանքի:

Դա Սելջուկ թուրքերի արշաւանքն էր:

Սելջուկները մի կիսավայրենի ցեղ էին, որ շատ
հին ժամանակից ի վեր ապրում էին Ասիայի խոր-

քերում: ՄԻ-րդ դարի սկիզբներում, նրանք նեղվելով իրանցից աւելի զօրեղ ցեղերի կողմից, մորելի նման դուրս են թափւում իրանց բնիկ երկրից և գնում նոր հայրենիք որոնելու:

Հասան անունով մի թուրքի առաջնորդութեամբ, սելջուկները անցնում են Տիգրիսը և տակն ու վրայ անում Միջագետքը:

Խալիֆաթը այդ ժամանակ ներքին պառակտում-ներից այնքան թուլացած էր, որ անկարող էր այդ կատաղի բարբարոսներին լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ:

Հասանին յաջորդում է Տուղրիլ-բէգը: Սրա առաջնորդութեամբ սելջուկները յարձակւում են Հայաստանի վրայ և ամեն ինչ իրանց ճանապարհին քանդում, այրում և աւերում են:

Ամենից առաջ նրանք յարձակւում են Վասպուրականի Արժրունեաց թագաւորութեան վրայ: Զուր է աշխատում Սենեքերիմ թագաւորը դիմադրութիւն ցոյց տալ բարբարոսներին: Նրանք յաղթում են հայերին և սոսկալի աւերմունքներ կատարելով, անցնում, մտնում են Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը:

Այստեղ էլ հայերը մեծ ջանք են գործ դնում ուժեղ դիմադրութեամբ փրկել իրանց երկիրը աւերմունքից, բայց դարձեալ չէ յաջողում:

Սելջուկները, սակայն, չեն մնում Հայաստանում: Նրանք ահագին փասներ հասցնելուց յետոյ, յետ են քաշւում դէպի Պարսկաստան և արաբներից նւաճելով այդ ամբողջ երկիրը, վերականգնում են Պարսից թագաւորութիւնը: Տուղրիլը նոր թագաւորութեան սուլթան է հռչակւում:

Սելջուկների այս առաջին արշաւանքից սարսափած և նախատեսելով, որ այդ բարբարոսները գնալից յետոյ մի պատուհաս են դառնալու Հայաստանի համար, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը որոշում է օր առաջ իր գլխի ճարը տեսնել: Նա դիմում է յունաց կայսրին, առաջարկելով վերցնել Վասպուրականը և նրա փոխարէն տալ իրան Սեբաստիա քաղաքը՝ իր շրջականերով:

Կայսրն ընդունում է Սենեքերիմի առաջարկը և սա իր ընտանիքով, բոլոր իշխաններով ու զօրքով տեղափոխւում է Սեբաստիա (1021 թ.):

Անիի վաճառումը

Հազիւ էին հայերը սելջուկների սարսափներից յետոյ շունչ առել, երբ իմանում են, որ յունաց կայսրը մեծ զօրքով մօտենում է Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմաններին:

Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը բոլորովին չի էլ մտածում դիմադրութիւն ցոյց տալ: Ընդհակառակը նա ու Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը՝ սելջուկների գալիք արշաւանքներից սարսափած, Սենեքերիմ թագաւորի նման մտածում են իրանց երկիրն էլ յունաց կայսրին յանձնել: Նրանք լաւ հասկանալով, որ անկարող պիտի լինեն սելջուկներից պաշտպանել, գերադաս են համարում իրանց երկիրը քրիստոնեայ պետութեանը տալ, քան թողնել, որ մահմեդական բարբարոսները տիրեն նրան:

Յովհաննէս-Սմբատը ցանկանում է, սակայն, որ իր տէրութիւնը յոյներին յանձնւի միայն իր մահից

յետոյ: Ոչ մի զաւակ չունենալով և իր եղբօր հետ էլ միշտ թշնամական յարաբերութեան մէջ լինելով, նա ժառանգների մասին հոգալու ոչ մի առիթ չունէր:

Թագաւորն ու կաթողիկոսը միմեանց հետ այդպէս խորհրդակցելով, կայսրին մի թուղթ են գրում: Այդ թղթով հայոց թագաւորը խոստանում մահից յետոյ՝ Անին իր շրջակայքով նրան տալ (1023 թ.):

Կայսրն ուրախացած յետ է քաշւում՝ Հայաստանի սահմանը դեռ չըմտած:

Շատ ժամանակ չանցած կայսրը մեռնում է: Նրա յաջորդն էլ երկար չի ապրում: Սա մահւան անկողնու մէջ կանչել է տալիս Կիրակոս անուշուով մի հայ քահանայի, որ հայոց կաթողիկոսական գործերին ծանօթ մարդ էր ու նրան յանձնում Յովհաննէս-Սըմբատի թուղթը: Կայսրը պատւիրում է նրան, թէ «Տարայս թուղթը տուր քո թագաւորին և ասա նրան իմ կողմից, որ ես էլ, ինչպէս ամեն մահկանացու, յաւիտենականութեան շէմքի վրայ եմ կանգնած ու չեմ ուզում ուրիշի սեփականութիւնը զրաւել, թող ուրեմն յետ վերցնի իր թագաւորութիւնը և իր ժառանգին տայ» (1029 թ.):

Այդ հայ քահանան, սակայն, չէ կատարում մեռնող կայսրի կամքը: Թուղթը իր մօտ է պահում և հինգ տարուց յետոյ, տանում ու թանգ գնով՝ ծախում է կայսեր յաջորդ՝ Միքայէլ V-ըդին (1034 թ.):

Նախարարական երկու կուսակցութիւնները

Երբ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը մեռնում է, Միքայէլ V կայսրը դեսպաններ ուղարկում և Անին իր շրջակայքով հայերից պահանջում է:

Այդ ժամանակ Բագրատունեաց թագաւորական զահը թափուր էր մնացել և տէրութեան գործերը վարում էին նախարարները: Դրանցից գլխաւորներն էին Վեստ Սարգիս Սիւնին և Վահրամ Պահլաւունին:

Վեստ Սարգիսը տէրութեան խնամակալ էր կարգւած և թագաւորական բոլոր գանձերը նրա ձեռքումն էին գտնւում, իսկ Պահլաւունին՝ զօրքի սպարապետն էր:

Ինչպէս առաջին կրօնական պատերազմի ժամանակ Վասակ Սիւնին և Վարդան Մամիկոնեանը՝ այնպէս էլ այժմ Վեստ Սարգիսն ու Վահրամ Պահլաւունին էին երկու հակառակ ուղղութեան մարդիկ:

Վեստ Սարգիսը վստահութիւն չունէր, թէ չափազանց թուլացած Հայաստանը պիտի կարողանայ երկար պահպանել իր անկախութիւնը: Նա էլ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի և կաթողիկոսի նման այն կարծիքին էր, թէ աւելի լաւ է Հայաստանը քրիստոնեայ յոյներին յանձնել, քան թողնել, որ սելջուկները նրան տէր դառնան:

Պահլաւունին ընդհակառակը խիստ գէմ էր այդ կարծիքին և չէր ցանկանում, որ երկիրը յօժարու-թեամբ օտար տէրութեան յանձնի:

Բացի դրանից՝ Պահլաւունին և իր կողմնակիցները չէին կամենում, որ տէրութեան խնամակալութիւնը Վեստ Սարգսի ձեռքում երկար մնայ, որը կարող

էր մի օր էլ թագաւոր դառնալ: Նրանք ուզում էին Բագրատունեաց բոլոր երկիրներն իշխանութիւնը յանձնել Յովհաննէս-Սմբատի եղբօր որդուն՝ Գագիկին, որը 14 տարեկան պատանի էր և միակ օրինաւոր գահաժառանգը:

Վահրամի կուսակցութիւնը աւելի զօրեղ լինելով, հայերը մերժում են յունաց կայսրի պահանջը՝ Անին յանձնել:

Հայերի բացասական պատասխանից զայրացած Միքայէլ կայսրը որոշում է զէնքի ոյժով գրաւել Անին: Նա մի քանի անգամ բազմաթիւ զօրք է ուղարկում Հայաստան, բայց հայերի զօրեղ դիմադրութեան շնորհով, նրանք ջարդւում և յետ են քաշւում:

Այդ փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Վահրամեանները պատանի Գագիկին բերում են Անի և թագաւոր օծել տալիս, Գագիկ II անունով (1042 թ.):

Վրէժխնդրութիւնից վախեցած՝ Վեստ Սարգիսը փախչում, ամրանում է Սուրմառի բերդաքաղաքում, իր հետ տանելով և թագաւորական գանձերը: Երիտասարդ թագաւորը յարձակւում է զօրքով նրա վրայ, գանձերը յետ իյլում և նրան էլ բռնում ու բանտարկում Անիում: Սակայն Վեստ Սարգիսին յաջողւում է շուտով ներումն ստանալ թագաւորից և նրա սիրելին դառնալով՝ մեծ պատիւների արժանանալ:

Անիի յանձնումը յոյներին

Յոյները Անիին տիրանալու մտքից չեն հրաժարւում: Միքայէլ V-դի յաջորդը՝ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը, նորից բանակցութիւններ է սկսում հա-

յերի հետ և պահանջում Անին: Մերժումն ստանալով, կայսրը նորից մի քանի անգամ բազմաթիւ զօրք է ուղարկում, սակայն հայերը, իրանց երկրի ազատութեան գաղափարով ոգևորւած, այնպիսի կատաղութեամբ են կռւում, որ ամեն անգամ էլ յոյները մեծ ջարդ կրելով յետ են քաշւում:

Մոնոմախ կայսրը, տեսնելով որ զէնքի ոյժով անհնարին է անառիկ Անին գրաւելը, խորամանկութեան է դիմում: Նա Գագիկին բարեկամական թուղթ է գրում և հրաւիրում նրան Կոստանդնուպօլիս, որպէսզի խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշն հաստատեն:

Երիտասարդ թագաւորը տատանւում է գնալ, բայց Վեստ-Սարգիսն ու Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը նրան ամեն կերպ համոզում են ընդունել Վայսեր հրաւերը, խոստանալով, որ իրանք հաւատարմութեամբ կը պահպանեն նրա գահը:

Կոստանդնուպօլսում հայոց թագաւորին արքայապայել կերպով ընդունելուց յետոյ, կայսրը նորից պահանջում է, որ Անին իրան յանձնել: Բայց երբ կրկին մերժումն է ստանում, նա ձերբակալել է տալիս Գագիկին և աքսորում Մարմարա ծովի կղզիներից մէկը:

Երբ այդ դժբախտ լուրն իմանում են նախարարները, խիստ իրարանցումի մէջ են ընկնում: Նրանցից ոմանք ուզում էին, որ Անին տրւի վրաց թագաւորին, իսկ ոմանք էլ առաջարկում էին տալ մի ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորի:

Մինչ նախարարները այդ վէճերի մէջ էին, Պետրոս կաթողիկոսը, յունաց կայսրից մի լաւ վարձա-

տրութիւն ստանալով, Անիի բանալիները ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս:

Գագիկը լսելով կաթողիկոսի և Վեստ-Սարգս-եանների խոստմնագանցութիւնը, յուսահատուած և ինքն էլ հրաժարւում է իր թագաւորութիւնից: Կայսրը Անիի փոխարէն նրան տալիս է Կապադովկիայի Բիզոն քաղաքը, ուր և նա ամուսնանում է Սեբաստիայի Դաւիթ թագաւորի աղջկայ հետ:

Անիի բանալիները ստանալով, կայսրը իսկոյն զօրք է ուղարկում իր նոր ժառանգութիւնը վերցնելու: Հայերը այս անգամ էլ անձնատուր չեն լինում: Վահրամեանները զօրքի ու ժողովրդի մեծ մասի հետ միացած, որոշում են մինչև վերջին շունչը պաշտպանել իրանց անառիկ մայրաքաղաքը:

Անին պաշարւում է: Հայերը յարձակում են գործում յոյների վրայ և թէև մի լաւ ջարդ են տալիս, բայց վերջ ի վերջոյ պարտւում են և յանձնում Անին:

ՍԵԼՉՈՒԿՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանին տիրելուց յետոյ, յոյները մեծ անգթութիւններ են գործում: Կասկածելով, թէ մի գուցէ հայերը նորից համախմբեն և ապստամբեն իրանց դէմ, նրանք ցիր ու ցան են անում հայոց զօրքը, ամեն տեսակ հալածանքների են ենթարկում նախարարներին և նշանաւոր քաղաքներում ու բերդերում պահապան զօրքեր են դնում:

Յոյները մինչև իսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին էլ բռնում և Կոստանդնուպօլիս են ուղարկում:

Երկար չէ տևում սակայն յոյների տիրապետութիւնը Հայաստանում: Շատ ժամանակ չանցած, սելջուկները նորոգում են իրանց վայրենի ասպատակութիւնները և յոյներին ամեն տեղից դուրս քշելով, մի կատարեալ սպանդանոց են դարձնում հայոց աշխարհը:

Սելջուկների աւերիչ ասպատակութիւնները Հայաստանում տևում են եօթը տարի: Այդ բարբարոսները ամեն տեղ սոսկալի կոտորած անելով, թալանում, քանդում և կրակի են մատնում: Բազմաթիւ հարուստ ու բազմամարդ քաղաքներ կատարելապէս հիմնայատակ են լինում և հողի հետ հաւասարւում:

Այդ վայրագութիւնների հանգէպ՝ յոյները երկար ժամանակ անտարբեր էին, սակայն երբ տեսնում են, որ սելջուկները շատ են մօտենում իրանց մայր երկրի սահմաններին, 60,000 զօրք են ուղարկում նրանց դէմ:

Յոյներին միանում են և վրաց թագաւորն ու մի քանի հայ իշխաններ՝ իրանց զօրքերով, բայց զրանք բոլորն էլ մեծ պարտութիւն են կրում և վրաց թագաւորն էլ գերի է բռնւում:

Դրանից յետոյ Տուղրիլ սուլթանն ինքն անձամբ է գալիս Հայաստան և աւելի մեծ կատաղութեամբ ասպատակում այն բոլոր տեղերը, որոնք դեռ ազատ էին մնացել: Շատ քաղաքներ ու գիւղեր աւերելուց և անհամար կոտորածներ կատարելուց յետոյ, սուլթանը վերադառնում է Պարսկաստան, տանելով իր հետ բազմաթիւ հայ գերիներ:

Տուղրիլի մահից յետոյ, նրա եղբայր Ալիասլանն

է գալիս Հայաստան: Նա իր ամբողջ զօրութեամբ գնում է ուղղակի Անիի վրայ, որ դեռ անմխաս էր մնացել:

Երկար պաշարումից յետոյ, վերջապէս անառիկ Անին առնւում է: Կատաղած սելջուկները այստեղ էլ շատ սոսկալի անգթութիւններ են գործում: Փառաւոր քաղաքի հոյակապ շէնքերը կրակի ճարակ են դառնում, իրանց փլատակների տակ անթիւ դիակներ ծածկելով (1064 թ.):

Ամբողջ Մեծ Հայքն այս կերպ սելջուկներից ոտնատակ ու քարուքանդ լինելով, անմխաս է մնում միայն Կարսի փոքրիկ հայկական թագաւորութիւնը:

Այդտեղի Գագիկ թագաւորն էլ հասկանալով, որ երկար չը պիտի կարողանայ հանգստութիւն վայելել, իր երկիրը յանձնում է բիւզանդական կայսրին, և նրա փոխարէն ստանալով Փոքր Հայքում Ծմնդաւ բերդը, տեղափոխւում է այնտեղ (1065 թ.):

Այս եղանակով էլ վերջ են ստանում հայկական բոլոր անկախ թագաւորութիւնները:

Հայաստանին տէր դառնալուց յետոյ, սելջուկները մտնում են Փոքր Ասիայի յունական երկիրները, տիրում նրանց մեծ մասին և հաստատւում Իկոնիայում, որ Կոստանդնուպօլսից մի քանի օրւայ ճանապարհ էր:

V

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սելջուկների արշաւանքները խիստ աղետաբեր են լինում Հայաստանի համար: Բացի անխնայ կոտորածից ու աւերմունքից, այդ արշաւանքները մի անասելի գաղթականութիւն են առաջացնում: Կենդանի մնացած հայերից շատ-շատերը թողնում են իրանց բնիկ հայրենիքն ու գաղթում օտար երկիրներ:

Հայերը շատ հին ժամանակներում, հալածւելով պարսիկներից, յոյներից, և՛ արաբներից՝ նոյնպէս ստիպւած են եղել գաղթել օտար երկիրներ:

Այդ գաղթականները մեծ մասամբ հաստատւում էին Փոքր Ասիայի բիւզանդական երկիրներում, ուր նրանք շատ աւելի ապահով էին գգում իրանց:

Բացի այդ, գաղթականները իրանց բնականութեան համար ընտրում էին ծովեզերեայ տեղեր, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան ընդարձակ առևտրական գործերով պարապել:

Այդպիսի տեղեր էին Կոստանդնուպօլիսը, Փոքր

Ասիայի արեւմտեան ծովեզերեայ քաղաքները և մանաւանդ Կիլիկիան՝ իր վաճառապահ նաւահանգիստներով:

Կիլիկիան իր մեղմ ու բարեխառն կլիմայի շնորհով, երկրագործութեան համար էլ մեծ յարմարութիւններ ունէր: Դեռ Մեծն Տիգրանի ժամանակ այդ երկիրը շատ ծաղկած վիճակի մէջ էր գտնուում:

XI-րդ դարի վերջերում հայ գաղթականների թիւը այնչափ էր մեծացել Կիլիկիայում, որ իրանց բազմութեամբ կարող էին մրցել տեղացի յոյն և օտար բնակիչների հետ:

Կիլիկիայում հաստատուելով, հայերը նրա զանազան կողմերում բազմաթիւ վանքեր էին կառուցել, որոնց մէջ կրօնաւորները կրթութիւն և ուսում էին տալիս հայ երեխաներին:

Գաղթական հայ իշխաններն էլ, ժամանակի ընթացքում, Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ, մի քանի ամուր տեղեր գրաւելով, ամրոցներ ու բերդեր էին շինել և փոքրիկ իշխանութիւններ հաստատել:

Բիւզանդական կայսրները ոչ միայն դէմ չէին հայկական այդ փոքրիկ իշխանութիւններին, այլ և մինչև իսկ հովանաւորում էին նրանց, որովհետեւ դրանք մի տեսակ պատւարի դեր էին կատարում կայսրութեան համար, մահմեդական ցեղերի յարձակումների ժամանակ:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տաւրոսի լեռնաշղթայի վրայ հիմնած հայկական փոքր իշխանութիւններից, XI-րդ դարի վերջերում

նշանաւոր է դառնում Ռուբինեան իշխանութիւնը:

Այդ իշխանութեան հիմնադիր Ռուբէնը, որ Բագրատունի Գագիկ II թագաւորի ազգականներիցն էր, իր համար բնակութեան տեղ է ընտրում Տաւրոսի բարձունքները՝ Բարձրբերդի շրջակայքում:

Այդ տեղը թէ շատ անառիկ գիւղք ունէր և թէ խիստ բազմամարդ էր հայ բնակիչներով:

Ռուբէնը օգտուելով այդ երկու հանգամանքից, շատ կարճ ժամանակում դուրս է քշում յոյն իշխաններին և իր երկիրն անկախ յայտարարում (1080 թ.):

Շուտով մերձակայ հայ իշխանները ստիպւում են Ռուբէնի գերիշխանութիւնը ճանաչել: Նրանց օգնութեամբ նորահաստատ հայկական անկախ իշխանութիւնը հետզհետէ աճում ու զօրեղանում է:

Ռուբէնին յաջորդում է նրա որդին՝ Կոստանդինը (1095 թ.), որը յոյներից մի քանի ամուր բերդեր գրաւելով՝ հօր թողած ժառանգութիւնը աւելի է ընդարձակում:

Կոստանդինի օրով եւրոպական ազգերը մի անգին արշաւանք են կազմակերպում դէպի Նրուսադէմ, Քրիստոսի գերեզմանն ու սուրբ վայրերը մահմեդականների տիրապետութիւնից ազատելու նպատակով: Եւրոպացիների այդ արշաւանքը կոչւում է Խաչակիրների արշաւանք:

Կոստանդինը յարաբերութեան մէջ է մտնում Խաչակիրներին հետ. առատ պաշար է ուղարկում նրանց և առաջնորդի դեր կատարում անձանօթ երկրում:

Խաչակիրները, մի քանի պատերազմներից յետոյ,

մահմեդականներին քշում են սուրբ վայրերից և երկրին տիրանալով, մի քանի առանձին-առանձին իշխանութիւններ հաստատում:

Այդ կողմերում հաստատւած զանազան ազգի, բայց բոլորն էլ ևւրոպացի իշխանները, ընդհանուր առմամբ կոչւում էին Ղատին իշխաններ:

Կոստանդինին իր մատուցած ծառայութիւնների համար, Խաչակիր իշխանները մարկիզի տիտղոս են տալիս, որով էլ աւելի է բարձրանում նրա դիրքը:

Կոստանդինի յաջորդները, շարունակելով իրանց հօր և պապի յանդուգն գործունէութիւնը, հարիւր տարւայ ընթացքում ամբողջ Կիլիկիայի լիակատար տէրն են դառնում և ստիպում յունաց կայսրին՝ բոլորովին հրաժարւել այդ երկրից:

Այդպէս հետզհետէ զօրեղանալով, Ռուբինեան իշխանները այն աստիճան մեծ ոյժի տէր են դառնում, որ սկսում են համարձակ պատերազմներ մղել, թէ յունական՝ արդէն թուլացած կայսրների, և թէ մահմեդական՝ զօրաւոր սուլթանների դէմ:

Հայկական այդ իշխանութիւնը մեծ զօրութեան է հասնում, մանաւանդ Լևոն II-րդ Ռուբինեան իշխանի օրով, որը Կիլիկիայի առաջին հայ թագաւորն է դառնում:

Լևոն Մեծագործ

Լևոն նոր էր երկրի իշխանութիւնն ստանձել (1185 թ.), երբ միմեանց յետեից Կիլիկիայի վրայ են արշաւում Իկոնիայի, Հալէպի և Դամասկոսի սուլթանները:

Լևոնն այդ բոլոր յարձակումները մեծ քաջութեամբ յետ է մղում:

Նկար 19. Ռուբինեան ձիաւոր զօրք

Նոյն ժամանակներում Եգիպտոսի սուլթանը (Սալահեդդին) օգուտ քաղելով խաչակիր իշխանների ներքին պառակտումներից, յարձակւում է Պաղեստինի վրայ, դուրս է քշում լատիններին և նորից նւաճում Երուսաղէմն ու սուրբ երկիրը (1187 թ.):

Եւրոպացիք՝ Գերմանիայի Ֆրիդրիխ Բարբարոսս թագաւորի առաջնորդութեամբ, Խաչակիրների մի նոր արշաւանք են կազմակերպում և նորից գնում

ս. երկիրը մահմեդականներից մաքրելու: Կիլիկիայի սահմաններին մօտենալով, Ֆրիդրիխը Լեոնին դեսպաններ է ուղարկում և նրանից օգնութիւն խնդրում, խոստանալով՝ փոխարէնը Լեոնին թագաւորական թագ ուղարկել: Լեոնն ուրախութեամբ ընդունում է Ֆրի-

Փրէնոն Թագաւոր Եւոպ

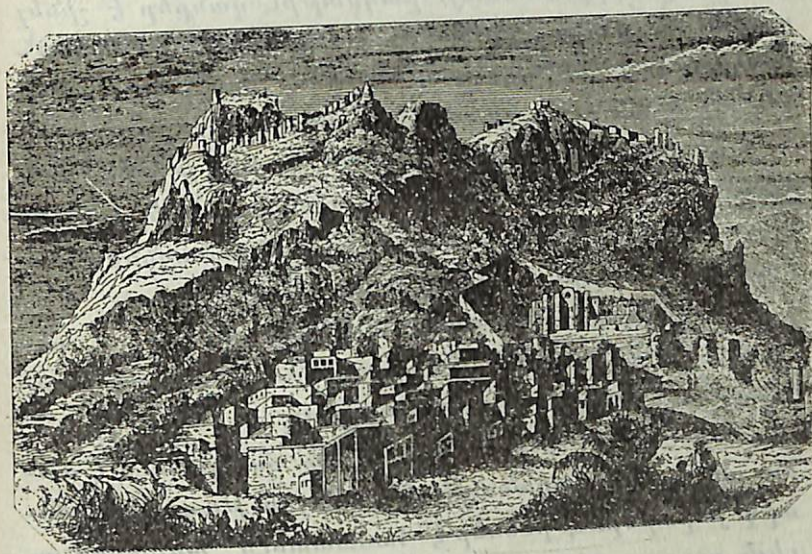
Նկար 20 Լեոն Մեծագործ

դրիսի առաջարկը և առատ պաշար է հասցնում Սաչակիրներին: Քիչ յետոյ ինքն էլ իր շքախմբով գրնում է Ֆրիդրիխին տեսութեան: Սակայն Լեոնին չէ յաջողում Գերմանիայի թագաւորին տեսնել, ու-

րովհետև այդ միջոցին թագաւորը գետում լողանալիս՝ խեղդւել էր:

Այդ անակնկալ մահը թէև մի քանի տարով ուշացնում է, բայց բոլորովին չի խանգարում Լեոնի թագադրութիւնը: Ֆրիդրիխի յաջորդը, Հռոմի պապի հետ համաձայնութեան գալով, շուտով արքայական թագ և առիւծանշան դրօշ է ուղարկում Լեոնին, իսկ հայոց կաթողիկոսն էլ մեծ հանդէսով նրան օծում է Կիլիկիայի թագաւոր (1198 թ.):

Շուտով Բիւզանդիայի կայսրն էլ Լեոնին թագ է ուղարկում և այդպիսով վաւերացնում հայկական նոր թագաւորութիւնը:

Նկար 21. Սիս

Թագաւոր դառնալուց յետոյ, Լեոնն իրան մայրաքաղաք է ընտրում Սիսը և սկսում իր երկրի վարչա-

կան գործերով զբաղել: Լատին իշխանների օրինակին հետևելով, նա թէ իր արքունիքում, թէ զօրքի և թէ այլ կառավարչական գործերի մէջ, նոր պաշտօններ, եւրոպական սովորութիւններ և նիստ ու կաց է մտցնում:

Լեոնն ամեն կերպ աշխատում է, որ իր երկիրն էլ եւրոպական թագաւորութիւնների ձևով լինի:

Նա իր մօտ է հրաւիրում շատ եւրոպացիներ— ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի— և նրանց պալատական ու զինւորական բարձր պաշտօններ է յանձնում:

Կիլիկիայի Լեոն առաջին հայ թագաւորը, իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ, բազմաթիւ վանքեր է շինել տալիս ու դրանց կից բացւած դպրոցների համար եւրոպացի ուսուցիչներ է հրաւիրում, որպէսզի հայերի մէջ էլ ուսում ու գիտութիւն տարածւի:

Լեոնը մեծ հոգատարութիւն է ցոյց տալիս նաև դէպի խեղճերը, թշուառներն ու օտարականները և այդ նպատակով էլ հիմնում է շատ հիւանդանոցներ, որբանոցներ ու հիւրանոցներ:

Այս բոլորի հետ միասին, Լեոնը մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձնում երկրագործութեան, արհեստների և առևտրի զարգացման վրայ:

Նրա օրով Կիլիկիայում խիստ զարգանում է մանաւանդ վաճառականութիւնը: Հայոց թագաւորը մօտիկ յարաբերութիւններ է հաստատում՝ առևտրով աւելի զարգացած ազգերի հետ և նրանց զանազան արտօնութիւններ տալով, ամեն կերպ նպաստում է իր երկրի առևտրի ընդարձակելուն:

Այսպէս եւրոպական տէրութիւնների հետ կապ-

ւելով, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւնը հետըզհետէ աւելի զօրանում ու հարստանում է:

Նկար 22. Լեոնի դրամը

Իր 34 տարեայ թագաւորութեան ընթացքում, Լեոնը մեծ հոշակ է ստանում նաև մի շարք յաջողակ պատերազմներով: Նա առիթներ է ունենում կրօնի մղելու, ինչպէս Ասորիքի (Սիրիա) լատին իշխանների, այնպէս էլ Իկոնիայի և այլ մահմեդական սուլթանների դէմ, որոնց բոլորին էլ յաղթելով՝ Կիլիկիան ազատ է պահում օտար յարձակումներից:

Իր քաջագործութիւնների և երկրի լուսաւորութեան ու բարգաւաճման համար կատարած գործերի պատճառով, Ռուբինեան Լեոն I թագաւորը, մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Լեոն Մեծագործ անունով: Նա մեռել է 1219 թ.:

Կիլիկիայի թագաւորութիւնը Լեոն Մեծագործի յաջորդների օրով

Պարսից, արաբացոց և յունաց զօրաւոր ու բռնաակալ դրացիութիւնից ազատւելով, հայերը Կիլիկիա-

յում ոչ պակաս զօրաւոր ու բռնակալ եգիպտական մամլուկների հարեան են դառնում:

Մամլուկները առաջ Եգիպտոսի արաբական խալիֆների թիկնապահ զօրքն էին, որ կազմեաւ էին բացառապէս ստրուկներից: Յետոյ, օգտուելով Պալիֆաթի թուլութիւնից, նրանք ապստամբել և երկրի իշխանութիւնը իրանց ձեռքն էին գցել:

Կիլիկիայի հայ թագաւորները, մօտ երկու դար, խիստ ընդհարումներ են ունենում մամլուկ սուլթանների հետ:

Եւրոպացի քրիստոնեայ ազգերը, որոնց վրայ Ռուբինեան թագաւորները այնքան մեծ յոյսեր էին դրել, շատ քիչ են օգնում հայերին՝ մամլուկների դէմ կռուելու:

Քրիստոնէութիւն ընդունած ազգերի մէջ, դեռ Մ-դ դարում կրօնական մեծ վէճեր էին սկսւել: Այդ վէճերի հետևանքն այն էր եղել, որ քրիստոնեաները բաժանուել էին երեք գլխաւոր դաւանութիւնների-յունադաւաններ (յոյները), կաթոլիկներ կամ լատիններ (եւրոպական ազգերը) և լուսաւորչականներ (հայերը):

Դաւանական այդ բաժանումից յետոյ, յոյները շատ էին աշխատել հայերին իրանց դաւանանքին դարձնելու, սակայն նրանց բոլոր ջանքերը, պարսիկների և արաբների նման՝ ի գոլը էին անցել: Հայերը միշտ հաւատարիմ էին մնացել իրանց պապեանական եկեղեցու դաւանանքներին:

Կիլիկիայում էլ նոյն ուղղութեամբ լատիններն էին աշխատում, և հէնց այդ ժամանակից է, որ հայերի մէջ մուտք է գործում կաթոլիկութիւնը: Թէև շատ հայ իշխաններ, թագաւորներ ու նոյն իսկ բարձրաստիճան հոգևորականներ կաթոլիկութիւն են ընդու-

նում, բայց այդ դաւանանքը հայ ժողովրդի մէջ նոյնպէս մեծ ծաւալ չէ ստանում:

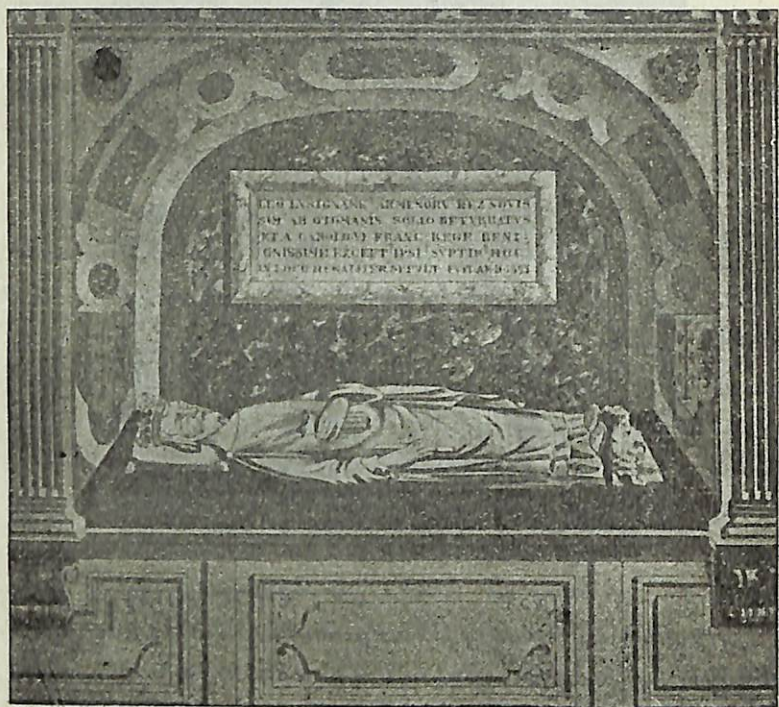

Նկար 23. Լևոն V Լուսինեան

կրօնական ատելութեամբ համակեալ եւրոպացիք Կիլիկիայի հայերին չեն օգնում մինչև իսկ այն ժամանակ, երբ Ռուբինեան հայկական տոհմը վերջացել և թագաւորական զահը եւրոպացի Լուսինեան տոհմին էր անցել:

Մօտ երկու դար մահմեդական թշնամիների դէմ մաքառելուց յետոյ, Կիլիկեան թագաւորութիւնը վերջապէս ուժասպառ ընկնում է Եգիպտոսի մամլուկ սուլթանների իշխանութեան տակ (1375 թ.):

Կիլիկիայի հայոց վերջին Լուսինեան Լևոն V-ը Թագաւորը գերի է տարւում Նզիպոս, ուր 7 տարի բանտարկութեան մէջ մնալուց յետոյ, ազատւում և գնում է Եւրոպա: Նրա բոլոր ջանքերը եւրոպական զօրեղ Թագաւորների աջակցութեամբ իր կորցրած Թագը ձեռք բերելու, բոլորովին իզուր են անցնում:

Նկար 24. Լևոն V Լուսինեանի դամբարանը

Նա յուսախափ մեռնում է Փարիզում (1303 թ.) և թաղւում Սէն-Դընիի Թագաւորական գերեզմանատանը:

VI

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԻՅ ՅԵՏՈՅ

ՎՐԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ամբողջ Հայաստանին ու Փոքր Ասիայի մի մասին տիրելուց յետոյ, սելջուկները մի ընդարձակ տէրութիւն են կազմում:

Այդ մեծ տէրութիւնը, սակայն, շատ կարճ կեանք է ունենում: Ալփաւանի որդու մահից յետոյ, սելջուկների իշխանութիւնը հետզհետէ թուլանում է: Արաբ, պարսիկ, հայ և ուրիշ զանազան ազգի իշխաններ նորից գլուխ են բարձրացնում ու զատ-զատ իշխանութիւններ և մեծ ու փոքր Թագաւորութիւններ հիմնում:

Սելջուկները իրանց իշխանութիւնը պահպանում են միմիայն Կիլիկիայի սահմանակից Իկոնիայում, որի սուլթանները միշտ ընդհարումներ էին ունենում Ռուբինեան Թագաւորների հետ:

Սելջուկեան իշխանութեան անկումով, Հայաստանը դարձեալ մեծ մասամբ օտարների տիրապետութեան տակ է ընկնում: Նրա արևելեան մասը

միացւած էր Պարսկաստանին, ուր թագաւորական իշխանութիւնը վերստին պարսիկների ձեռքն էր անցել։ Արեւմտեան մասին տէր էին դառել մասամբ Իկոնիայի սուլթանները և մասամբ էլ յոյները։ Հիւսիսից դէպի հարաւ Հայաստանը բաժանւած էր միջանի մահմեդական և հայ՝ մեծ ու փոքր իշխանութիւններէ միջև։ Հայերից յայտնի էին Սիւնեաց, Աղւանից, Վասպուրականի, Տարօնի ու Սասունի փոքր թագաւորութիւններն ու իշխանութիւնները, որ սակայն միմեանցից հեռու ընկած և մանաւանդ մահմեդականներով շրջապատւած՝ անկարող էին միանալ և մի զօրաւոր դիրք ստեղծել։

Այդ դրութիւնը շարունակուում է մինչև XII-րդ դարը, երբ Հայաստանի հիւսիսային կողմում զօրեղանում է վրաց թագաւորութիւնը։

Վրացիք Գիորգի թագաւորի օրով, երկար պատերազմներ են մղում Դւինի, Անիի և Կարսի՝ մահմեդական իշխանութիւնների դէմ։ Նրանք Հայաստանի այդ մասը մահմեդականներից մաքրում են ու տիրում։

Դրանից յետոյ վրացիք իրանց զէնքը դարձնում են պարսից իշխանութեան դէմ։ Միջանի տարի պատերազմելուց յետոյ, նրանք գրաւում են նաև Հայաստանի արևելեան մասը։

Վրաց ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ զօրեղանում է մանաւանդ Գիորգիի դստեր՝ Թամար թագուհու ժամանակ։ Այդ թագուհին շատ լուսամիտ անձն լինելով, մեծ հոգ է տանում իր բոլոր հպատակների լուսաւորութեան ու բարեկեցութեան մասին։

Թամար թագուհու օրով Վրաստանում կառավարչական բարձր պաշտօններ էին վարում երկու

հայազգի իշխաններ—Չաքարիա սպասալար և Իւանէ Աթաբէկ։ Դրանք մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս Թամարին՝ Հայաստանը մահմեդականներից մաքրելու և երկիրը կառավարելու գործում։

ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Ջինգիզ խան

Հայերի անդորր ու խաղաղ կեանքը վրաց իշխանութեան ներքոյ տեւում է ընդամենը՝ մօտ 50 տարի։

XIII-րդ դարի սկիզբներում, Հայաստանը դարձեալ նոր և շատ աւելի սոսկալի արիւնհեղութիւնների ասպարէզ է դառնում։

Ամեն ինչ աւերող ու կործանող հեղեղի նման, իրար յետեից Հայաստան են թափւում մի քանի միմեանցից աւելի բարբարոս և կիսավայրենի ասիական ցեղեր։ Այդ թափառական ցեղերը յայտնի էին՝ թաթար, թիւրք, թիւրքմէն և այլ անուններով։

Դրանցից թաթարները թէ ամենից զօրաւորն էին և թէ աւելի հեռւից էին գալիս։

Նրանց բնիկ հայրենիքը Սիբիրիայի և Չինաստանի միջև ընկած լեռնազաշտն էր։ Թաթարները բազմաթիւ մանր ցեղերի բաժանւած, նահապետական կեանք էին վարում և կառավարւում էին իրանց ցեղապետներով։ Իրանց ցեղապետներին թաթարները կոչում էին խան։

XIII-րդ դարի սկիզբներում Մոնղոլ թաթարներ

րի ցեղապետ Ջինգիզ խանը, որ մի շատ քաջ, փառասէր ու պատերազմասէր մարդ էր, բոլոր անջատ թաթարական ցեղերին միացնում և իր իշխանութեան տակ է առնում:

Ջինգիզ խանը տեսնելով, որ թաթարները սաստիկ բազմացել և այլևս անկարող են իրանց աղքատ հայրենիքում բարեկեցիկ կեանք վարել, բազմաթիւ ցեղակիցների գլուխն անցած, գնում է նոր, հարուստ ու ընդարձակ երկիրներ գրաւելու:

Կարճ ժամանակի մէջ Ջինգիզ խանը, ամեն տեղ սոսկալի կոտորած ու հրդեհ տարածելով, նրւաճում է համարեա ամբողջ Ասիան: Ասիայի բոլոր մեծ ու փոքր թագաւորներն ու իշխանները գահընկէց են անւում ու հզօր աշխարհակալին հպատակւում:

Շատ ցեղեր, ինչպէս օրինակ՝ թիւրք, թիւրքմէն և ուրիշներ, Ջինգիզ խանի սարսափներից զարհուրած, թողնում փախչում են իրանց միջինասիական հայրենիքից: Սրանք բոլորն էլ իրանց շուրջը թաթարներից ոչ պակաս սարսափներ տարածելով, Հայաստանի վրայով անցնում և տարածւում են Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի զանազան կողմերը:

Ջինգիզ խանը նւաճում է նոյնպէս ընդարձակ Պարսկաստանը և զրանից յետոյ, երբ պատրաստւում էր արշաւել Եւրոպա՝ մեռնում է:

Թաթարները Հայաստանում

Ջինգիզ խանի մահով թաթարական սոսկալի հեղեղը կանգ չէ առնում:

Նրա յաջորդ խանը հրաման է արձակում իր խառնիճաղանճ բանակին՝ շարունակել Ջինգիզ խանի կիսատ թողած աշխարհակալութիւնը:

Թաթարները Չարմաղան անունով կատաղի զօրապետի առաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան (1236 թ.) և անասելի արհաւիրքներ տարածում ամեն կողմ:

Հետեւեալ ձևով է նկարագրում ժամանակակից հայ պատմագիրը թաթարների այդ արշաւանքը. —

«Սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում այդ մեծագլուխ, անմօրուս, նեղ աչքերով, տափակաքիթ, կարճ ոտներով և զիւ ձայնով բարբարոսների բազմութիւնը: Տղամարդիկ ձիերի վրայ նստած սրաշաւ գնում էին առջևից և սրով ճանապարհ բաց անում իրանց յետևից սայլերով եկող կանանց ու երեխաների համար: Մորեխի նման այդ բարբարոսները ծածկեցին ամբողջ երկիրը, անխնայ կոտորելով ամեն հասակի ու սեռի մարդկանց: Կաթնակեր մանուկներին նրանք քարերին էին խփում, մատաղահաս աղջիկներին յափշտակում էին, իսկ հասակաւորներին սրի անցկացնում: Ոչ մայրերի արտասուքներին էին նրանք ողորմում և ոչ ծերերի սպիտակ մազերին խղճում: Հայոց աշխարհը ծածկւեց դիակներով, և ոչ ոք չը կար որ նրանց թաղէր, որովհետև կենդանի մնացողները փախչում, թաքնւում էին բարբարոսներից»:

Այսպէս ամեն տեղ կոտորած ու կրակ սփռելով, թաթարները նւաճում են մէկը միւսի յետևից Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու բերդերը: Չարմաղանը այն քաղաքների բնակիչներին էր միայն խրնայում, որոնք յօժարութեամբ հպատակութիւն էին ցոյց տալիս, խոստանալով տարեկան որոշ հարկ վճարել և թաթարների թշնամիների դէմ պատերազմի գնալ:

Անիի հայ և օտար բնակիչները փորձում են դիմադրութիւն ցոյց տալ: Չայրացած Չարմաղանը պաշարում է Անին, վերցնում է նրան և սոսկալի անգթութիւններ կատարում: Անիի բոլոր տներն ու եկեղեցիները կողոպտւում են, իսկ բնակիչներին՝ թաթարները միմեանց մէջ բաժանելով՝ կամ կոտորում և կամ գերի են տանում:

Կարսեցիք, Անիում կատարւած սարսափներից խրատւած, շտապում են քաղաքի բանալիները Չարմաղանին ուղարկել և հպատակութիւն ցոյց տալ: Չնայելով դրան, կատաղած թաթարները կարսեցիքի հետ նոյն ձևով են վարւում, ինչպէս և անեցիներին հետ (1239 թ.):

Չարմաղանի մահից յետոյ, նրա յաջորդ Բաշու գորավարի առաջնորդութեամբ են թաթարները շարունակում իրանց արշաւանքը: Նրանք մտնում են Կարնոյ գաւառը, որ այդ ժամանակ Իկոնիայի սուլթանի տիրապետութեան տակ էր գտնւում: Սուլթանը փորձում է դիմադրութիւն ցոյց տալ նրանց, բայց չարաչար յաղթւում ու փախչում է: Թաթարները անցնում են Ծոփաց աշխարհը, ասպատակում և աւերում են ամբողջ Վասպուրականն ու Տուրու-

բերանը և մտնում Միջագետք, որի հարուստ ու բազմամարդ քաղաքները թալանի ու կոտորածի են մատնում (1242 թ.):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՕՐՈՎ

Համարեա թէ բովանդակ Ասիան քար ու քանդ անելուց և իրանց իշխանութեան տակ առնելուց յետոյ, թաթարական խաները սկսում են իրանց լայնածաւալ տէրութեան վարչական գործերով զբաղւել: Նրանք ամբողջ երկիրը բազմութիւ մասերի են բաժանում և ամեն մի մասում մի յատուկ պաշտօնեայ կարգում: Այդ պաշտօնեաների պարտաւորութիւնն էր իրանց յանձնւած երկիրը կառավարել, ժողովրդից հարկ հաւաքել և խանին ուղարկել:

Հայաստանի վրայ կառավարիչ է նշանակւում խանի եղբայրը՝ Նուլաղու անունով: Սա Հայաստանի բոլոր բնակիչներին ցուցակագրել է տալիս և տասը տարեկանից վեր բոլոր մարդկանց, բացի կանանցից ու հոգևորականներից, հարկի տակ է դնում (1254 թ.):

Թաթարական իշխանութեան ժամանակ, Հայաստանում եղած հարկահանութիւնը հետեւեալ կերպով են պատմում ժամանակակից պատմիչները. —

«Ով հարկերի ծանրութիւնից փախչում էր, բռնւում և սպանւում էր: Իսկ ով անկարող էր լինում նշանակած հարկը վճարել, պարտքի տեղ նրա նում նշանակած հարկը վճարել, պարտքի տեղ նրա որդոցն էին տանում: Հարկը առնւում էր փողով և մանաւանդ բերքերով. ամեն մի բնակիչ պարտաւոր էր տալ մէկ սպիտակ զրամ, 100 լիար ցորեն, 50

լիար գինի, 2 լիար բրինձ, 3 հատ տոպրակ, 2 պարան, մի նետ, մի պայտ: Բացի զբանից՝ անասուններ ունեցողը պարտաւոր էր 20 սպիտակ դրամ վրձարել և 20 անասունից մէկը խանին տալ: Երկրի ծովակներն ու լիճերը և բոլոր հանքերը իշխողների սեփականութիւնն էին կազմում. նրանցից օգտւել ցանկացողները պարտաւոր էին նոյնպէս մի որոշ տուրք վճարել»:

Թաթարական այդ ընդարձակ ու լայնատարած տէրութիւնն իր միահեծան իշխանութիւնը պահպանում է ընդամենը՝ մօտ 100 տարի միայն:

Այդ ժամանակի ընթացքում կիսավայրենի թաթարները, իրանցից աւելի զարգացած պարսիկներից ու արաբներից ազդեւելով՝ մահմեդականութիւն են ընդունում: XIII-րդ դարի կիսումն էլ նրանց ընդարձակ տէրութիւնը, արաբական Սալիֆաթի նման, սկսում է քայքայւել և բազմաթիւ ինքնազուլիս խանութիւնների բաժանւել (1340 թ.):

Հայաստանի արեւմտեան կողմում իշխանութիւնը թիւրքմէն ցեղի ձեռքն է անցնում, արեւելեան կողմում՝ պարսիկների տիրապետութիւնն է վերահաստատւում, իսկ հարաւում՝ քիւրդ բէկերն են զօրեղանում:

Հայաստանի ներսումն էլ մի քանի մեծ ու փոքր իշխանութիւններ են կազմւում, որոնցից ոմանք Բաղդատում նստող հուլաղուի յաջորդներին հարկատու, իսկ ոմանք էլ բոլորովին անկախ են մնում:

ԻԿՈՆՏԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅԻԵԼԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Թաթարական տէրութեան անկումից մօտ կէս դար առաջ, քայքայւել ու մաս-մաս էր եղել նաև Իկոնիայի սելջուկեան տէրութիւնը:

Նկար 25. Օսման

Այնտեղ XIII-րդ դարի սկիզբներում, սկսում է զօրեղանալ մի այլ ասիական ցեղ՝ թիւրքերը, որոնք իրանց պետութեան հիմադիր Օսմանի անունով կոչւում են օսմանցիներ:

Մինչև թաթարների արշաւանքը թիւրքերը ապրում էին Միջին Ասիայում (Թիւրքեստանում):

Ձինգիզ խանի արշաւանքի ժամանակ նրանց ցեղապետ Սուլէյմանը իր ընտանիքով ու բազմաթիւ մարդկանցով փախչում է և գալիս հաստատուում Բարձր-Հայքում:

Նրա մահից յետոյ, իր էրթօղըրուլ որդին գնում բնակւում է Իկոնիայի սելջուկ սուլթանի երկրում և նրա մօտ ծառայութեան մտնում: Իր հաւատարմութեան և քաջութեան համար, նա Ալայէգղին սուլթանի սիրելին է դառնում և շատ բարձր դիրքի է հասնում:

Միևնոյն ժամանակ էրթօղըրուլը շատ հարստանում և ահագին կալւածներէ տէր է դառնում:

Էրթօղըրուլի որդին Օսմանը էլ աւելի է ընդարձակում իր հայրենական կալւածները և աւելի ևս զօրեղանում: Բիւզանդական կայսրութիւնը բաւականին թուլացած լինելով, Օսմանը պատերազմում է յոյների դէմ և մի քանի ամուր քաղաքներ գրաւում: Ալայէգղին սուլթանի մահից յետոյ, երբ սելջուկեան տէրութիւնը բաժան-բաժան է լինում, Օսմանն իրան ինքնագլուխ թագաւոր է հռչակում և այդպիսով սելջուկեան տէրութեան փլատակների վրայ՝ հիմնում Օսմանեան տէրութիւնը (1300 թ.), որը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի:

ԼԱՆԿԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Ձինգիզ խանի հիմնած լայնատարած տէրութեան քայքայումից մօտ կէս դար յետոյ, Հայաստանը մի նոր աղետալի թաթարական արշաւանքի է ենթարկւում:

Ձինգիզ խանի շառաւիղներից մէկը, Լանկթամուր կամ Թիմուրլէնկ (կաղ Թիմուր) անունով, մտածում է նորից վերականգնել թաթարական տէրութիւնը: Նա Միջին Ասիայի թափառական թաթարներից մի նոր ու ահռելի արշաւանք է կազմակերպում: Սմբողանդ մայրաքաղաքից Լանկթամուրը դուրս գալով, գնում, նւաճում է այն բոլոր ազգերն ու երկիրները, որ մի ժամանակ թաթարական տիրապետութեան տակ էին:

Այս թաթարական արշաւանքը նոյնպէս խիստ աղետաբեր է լինում այն բոլոր տեղերի համար, ուր ոտք է դնում Լանկթամուրը: Պարսկաստանն ու Հնդկաստանը ողողւում են արիւնով, մարդիկ անխնայ կոտորւում և կտրւած գլուխներից բուրդեր են կազմւում: Մարդաշատ ու հարուստ քաղաքները նորից կործանւում ու կրակի են մատնւում:

Լանկթամուրը, այսպէս տալիս ու վրայ անելով ամբողջ Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանն ու Ասորիքը՝ գալիս մտնում է Հայաստան (1387 թ.):

Շատ հայեր առաջուց արդէն լսած լինելով Լանկթամուրի կատարած սոսկութիւնները, նախօրօք թողել, փախել էին լեռներն ու անմատչելի տեղեր: Սակայն այդպիսով նրանք չեն փրկւում թաթարական աղետներից: Մօտ հինգ տարի շարունակ Լանկթամուրի խառնիճադանձ զօրքը անպատմելի սարսափներ է տարածում Հայաստանի բոլոր կողմերում: Բազմաթիւ քաղաքներ ու գիւղեր կողոպտւում ու կրակի են մատնւում, բնակիչներին կոտորում կամ գերի են տանում, իսկ կենդանի մնացածներն էլ փախչում, լեռներն են ապաստանում:

Լանկթամուրի գայրոյթին ու կատաղութեան գոհերն եղան մանաւանդ Վան և Արճէշ քաղաքները:

Այս բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ երկիրը մի քանի տարի մնում է անմշակ, մարդիկ վար ու ցանքս չեն անում, ուստի և թաթարական արհաւիրքներին հետեւում է սոսկալի սովը (1393 թ.): Պատմում են, որ այդ սովի ժամանակ, մարդիկ ուտելու ոչինչ չը գտնելով, սկսել են միմեանց միս ուտել. այրը կերել է իր կնոջը, իսկ ծնողները՝ իրանց հարազատ զաւակներին:

Ամբողջ Մեծ Հայքը նւաճելուց յետոյ, Լանկթամուրն անցնում է Փոքր Հայք: Թաթարների այդտեղ կատարած գազանութիւնները գերազանցում են մինչև այդ ժամանակ բոլոր եղածներին: Պատմում են, որ Սեբաստիա քաղաքը առնելուց և ամբողջովին հիմնադատակ անելուց յետոյ, Լանկթամուրը մարդկանց ու կանանց կապել է տւել ձիերի պոչից և բաց թողել դաշտի մէջ, մանուկներին էլ ձիերի ոտքերի տակ կոխոտել տւել, մօտ 4,000 հայ զինուոր էլ կենդանի թաղել: Այդ կենդանի թաղած զինուորների տեղը կոչւել է սեւ հողեր:

Սեբաստիայից Լանկթամուրը մտնում է Օսմանեան երկրի սահմանները, որն արդէն մի զօրաւոր տէրութիւն էր:

Դրանից առաջ օսմանցիք ոչ միայն Իկոնիայի սուլթանութեան ամբողջ երկիրներին էին տէր դառնել, այլ և նւաճել էին բիւզանդական շատ երկիրներ՝ թէ Փոքր Ասիայում և թէ եւրոպական սահմաններում:

Լանկթամուրի Օսմանեան երկիրը մտած միջոցին՝

սուլթան Բայազէդը Կոստանդնուպօլսի պաշարումով էր զբաղւած: Լանկթամուրի գալը լսելուն պէս, Բայազէդը իսկոյն թողնում է բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքի պաշարումը և գալիս է Լանկթամուրի առաջը կտրելու: Սակայն Լանկթամուրը յաղթում է, բռնում օսմանեան սուլթանին և փակում երկաթէ վանդակի մէջ:

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Լանկթամուրը ահագին աւարով ու բազմաթիւ գերիներով վերադառնում է Սրմըրդանդ, ուր և շատ ժամանակ չանցած մեռնում է (1405 թ.):

Հայաստանը թաթարներից յետոյ

Լանկթամուրի մահից յետոյ, նրա մեծ տէրութիւնը նոյնպիսի արագութեամբ է քայքայւում, ինչպէս որ քայքայւել էր Ջինզիգ խանի տէրութիւնը:

Բոլոր նւաճւած ազգերն ու ցեղերը միմեանց յետևից գլուխ են բարձրացնում և նորից անկախութիւն ձեռք բերում:

Այս շրջանում Հայաստանը դարձեալ անվերջ պատերազմների ասպարէզ է դառնում՝ Լանկթամուրի յաջորդների և ապստամբ քիւրդ, թիւրքմէն և այլ ցեղապետների միջև: Դրանցից ամենից աւելի զօրեղանում է Միջագետքի թիւրքմէն Ուզուն-Հասանը, որը պարսից գահը բարձրանալով, Պարսկաստանի ու Հայաստանի միահեծան տէրն է դառնում (1468 թ.):

Այդ ժամանակից սկսած՝ պատերազմների մի նոր շարք է սկսւում Հայաստանի հողի վրայ, նման այն պատերազմների, որ մի ժամանակ տեղի ունէին

պարսից տէրութեան և բիւզանդական կայսրութեան միջև:

Այժմ, սակայն, այլևս չըկար բիւզանդական կայսրութիւնը: Օսմանցիք, Մեհեմէդ II սուլթանի օրով, արդէն զբաւել էին Կոստանդնուպօլիսը (1453 թ.) և իրանց մայրաքաղաքը այնտեղ տեղափոխելով, տէր էին դառել այդ կայսրութեան բոլոր երկիրներին: Այժմ օսմանցիք էին, որ բռնել էին Բիւզանդիայի տեղը և շարունակում նոյն պատերազմները: Այդ կործանարար պատերազմները փոփոխական բախտով տևում են աւելի քան երկուսուկէս դար: Այդ շրջանում Հայաստանը երբեմն մի, երբեմն էլ միւս մահմեդական տէրութեան ձեռքն է անցնում և կամ մի մասը պարսից, միւս մասը՝ օսմանցոց տիրապետութեան տակ է ընկնում:

Հայ ժողովուրդը այդ պատերազմների ժամանակ նոյնքան նեղութիւններ ու տառապանքներ է կրում, որքան թաթարական և այլ արշաւանքների ժամանակ: Բացի թալանելուց, կրակի ու սրի ճարակ դառնալուց, հայերը մեծ բազմութեամբ ստիպւած էին մի քանի անգամ, կամովին կամ բռնի կերպով, իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիրներ գաղթել: Եւ այդ գաղթականութիւնները աւելի ու աւելի էին նւազեցնում հայ ժողովրդի թիւը, քան բոլոր պատերազմներն ու կոտորածները:

Շահ Աբաս

Պարսկա-թիւրքական պատերազմների շրջանում տեղի ունեցած գաղթականութիւններից, ամենից նշանաւորը պարսից շահ Աբասի օրով կատարւածն է:

Երբ շահ Աբասը պարսից գահի վրայ է բարձրանում, ամբողջ Հայաստանն արդէն օսմանցիների իշխանութեան տակ էր ընկել:

Օսմանցիք այնպիսի խիստ հալածանքներ են սկսում հայերի դէմ, որ սրանք նեղութիւններից ու հարստահարութիւններից ազատւելու համար, անազխ բազմութեամբ գաղթում են զանազան օտար երկիրներ: Նրանցից շատերը, ինչպէս և Մելքիսեդէկ կաթողիկոսը, անցնում են Պարսկաստան և Աբաս շահի հովանաւորութեան տակ մտնում:

Ինչպէս որ Մեծն Տիգրանը չափազանց մեծ նշանակութիւն էր տալիս յոյն և ուրիշ լուսաւոր ազգերի գաղթականներին, նոյնպիսի նշանակութիւն էլ շահ Աբասն էր տալիս հայ գաղթականներին: Նա կամենում էր Պարսկաստանի վաճառականութիւնն ու արհեստները հայերի միջոցով զարգացնել:

Այդ պատճառով իր հովանաւորութեանն ապաւինող հայերին՝ նա շատ սիրով է ընդունում և բնակութեան տեղեր տալիս:

Իրանց յօժար կամքով Պարսկաստան գաղթած հայերի թիւը, սակայն, շատ էլ մեծ չէր, ուստի շահ Աբասը մտածում էր յարմար առիթից օգտուելով աւելի մեծ չափերով իրագործել իր վաղեմի նպատակը:

Շատ ժամանակ չանցած, շահ Աբասը, օգուտ քաղելով թէ հայերի և թէ քիւրդ բէկերի դժգոհու-

թիւներէից, որ նոյնպէս գանգատաւոր էին օսման-
ցիներէից, բազմաթիւ զօրքով յարձակուում է Ատրպա-
տականի վրայ: Նա գրաւում է Թաւրիզը, մտնում է
Հայաստան և տիրում Երևանին: Այդտեղից շահ Աբասը
առաջատակներ է ցրում ամեն կողմ, որոնք ուր որ
հասնում են, ամեն ինչ թալանում ու քանդում են:
Նրանք շահի կարգադրութեամբ, բազմաթիւ ժողովուրդ
գերում և Պարսկաստան են տեղափոխում:

Իր արշաւանքը շարունակելով, շահ Աբասը հաս-
նում է մինչև Կարս: Այդտեղ նա իմանում է, որ օս-
մանցիք անագին պատրաստութեամբ գալիս են իր
վրայ: Չըվստահանալով իր ոյժին, թէ պիտի կարողա-
նայ զօրաւոր թշնամուն դիմադրել, շահ Աբասը որո-
շում է յետ նահանջել:

Հայերի գաղթը

Իր նահանջի ժամանակ, շահ Աբասը բազմաթիւ
հայ գաղթականներ իր հետ Պարսկաստան է տանում:

Նա Հայաստանի արևելեան զանազան գա-
ւառները զօրագնդեր է ուղարկում, հրամայելով, որ
ժողովրդին իրանց ամբողջ ընտանիքով ու ստացած-
քով Պարսկաստան գաղթեցնեն: Նա խստիւ պատւիրում
է իր զօրավարներին, որ գաղթել չըցանկացողներին
անխնայ սպանեն, իսկ գաղթողների էլ տունն ու տեղը
կրակի տան և այրեն:

Այդ եղանակով շահ Աբասը մտածում էր Ատր-
պատականի սահմանակից երկիրները բոլորովին ա-
ւերակ դարձնել, որպէսզի օսմանցիք հնարաւորու-

թիւն չունենան այդ հարուստ ու բարեբեր երկրին
մօտենալու և նրան յետ խլելու:

Օսմանցիների արագութեամբ մօտենալու պատ-
ճառով, գաղթը շատ փութկոտ կերպով է կատար-
ւում: Գաղթողները հազիւ են կարողանում իրանց
ունեցածի մի չնչին մասը հետները վերցնել: մնա-
ցած բոլոր հարստութիւնները կրակի են մատնւում:
Օսմանցիների առջևից շտապով յետ նահանջող պար-
սիկները, հայ գաղթականներին քշում են ոչխարների
հօտի նման, իսկ յետ մնացողներին, անխնայ կերպով
սպանում ու կոտորում են:

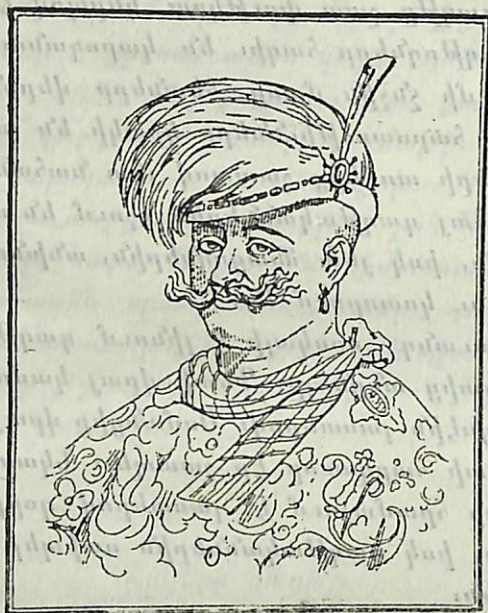
Մանաւանդ սոսկալի է լինում գաղթականների
Արաքս գետից անցնելը: Գետի վրայ կամուրջ չկար,
պիտի անցնէին լաստերով: Օսմանցիք վրայ էին հաս-
նում, ուստի հարկաւոր էր շտապել: Նկատելով այդ,
շահ Աբասը հրամայում է՝ լաստերով զօրքին միայն
փոխադրել, իսկ գաղթականներին ստիպել, որ լողա-
լով անցնեն:

Բազմաթիւ հայեր, մանաւանդ կանայքն ու երե-
խաները, որոնք լողալ չգիտէին, զոհ են գնում վա-
րարած Արաքսի ալիքներին:

Այդ նոյն ժամանակ շահ Աբասը գաղթեցնում է
նաև Արաքսի ափին գտնուող հարուստ Զուղա քաղաքի
բնակիչներին: Պարսիկները Զուղան էլ են կրակի
մատնում և այրում (1605 թ.):

Բազմաթիւ նեղութիւններով ու տառապանքնե-
րով Պարսկաստան տարած հայ գաղթականներին՝ շահ
Աբասը շատ լաւ վերաբերմունք է ցոյց տալիս: Նա
նրանց բնակեցնում է իր մայրաքաղաք Սպահանում
ու նրա շրջակայքում, իսկ Զուղայեցիներին՝ յատուկ

տեղ է տալիս Սպահանի հարաւային կողմում, ուր նրանք մի նոր քաղաք են հիմնում՝ Նոր-Ջուղա անունով:

Նկար 26. Շահ Աբաս

Բացի դրանից՝ շահ Աբասն իր տարած հայ գաղթականներին, ինչպէս և Պարսկաստանում ապրող բոլոր հայերին, թէ կրօնի կատարեալ ազատութիւն և թէ ամեն տեսակ արտօնութիւններ է տալիս: Այդ բոլորի շնորհով հայերը, մանաւանդ Նոր-Ջուղայեցիք, կարճ ժամանակի մէջ նորից շատ հարստանում և բարեկեցիկ վիճակի տէր են դառնում:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Պարսից տիրապետութեան օրով, Հայաստանը, ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանը, բազմաթիւ մասերի էր բաժանւած, որոնցից ամեն մէկը, Հայաստանի նախկին նախարարութիւնների նման, մի-մի առանձին և կիսանկախ իշխանութիւն էր կազմում: Պարսկական այդ իշխանութիւնները կոչւում էին խանութիւններ՝ իսկ իշխանները՝ խաներ:

Ամեն մի խան, հայ նախարարների նման, իր երկրի սահմաններում կատարեալ ինքնիշխան էր: Նա պարտաւոր էր միայն պարսից թագաւորին մի որոշ տուրք վճարել և իր զօրքովը պատերազմի ժամանակ նրան օգնել:

Այդ կիսանկախ պարսից խանութիւնների սահմաններում ապրող բոլոր հայերն էլ, սակայն, միեւնոյն վիճակի մէջ չէին գտնւում: Ղարաբաղի (Սիւնեաց և Արցախի նահանգները) հայերը, պարսից տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, կարողացել էին իրանց լեռնոտ երկրի շնորհով, դեռ ևս իրանց կիսանկախ դրութիւնը պահպանել: Նրանք ունէին իրանց հայ իշխանները, որ կոչւում էին մելիքներ:

Ամեն մի հայ մելիք, իր փոքրիկ երկրի սահմաններում, նոյնպիսի ինքնիշխան տէր էր, ինչպէս և պարսիկ խանը՝ իր աւելի ընդարձակ երկրում:

Մելիքն էր կառավարում իր հպատակ ժողովրդին և միջնորդ հանդիսանում սրա և իրանից աւելի մեծ իշխանութիւն ունեցող խանի միջև: Ինչպէս որ խանն էր պարտաւոր շահին տուրք վճարել և օգնել պատերազմի ժամանակ, այնպէս էլ մելիքը պարտաւոր էր տուրք տալ և օգնել խանին:

Հայ մելիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ մելիք էր դառնում անդրանիկ որդին, իսկ միւս եղբայրները կոչւում էին ըէկեր:

Ղարաբաղի հայ մելիքութիւնները թուով հինգ էին, որոնց բնակիչների ամբողջ թիւը 300,000-ի էր հասնում: Դրանցից երկու մասը հայեր էին, իսկ մի մասը՝ թուրքեր կամ պարսիկներ: Իւրաքանչիւր մելիք իր բերդն ու ամրոցն ունէր, և պէտք եղած ժամանակ նա պաշտպանւում էր իր փոքրիկ զօրագունդի օգնութեամբ:

Մելիքների ձգտումները եւ Մեծն Պետրոս

Պարսից խաները, հայ նախարարների նման, համարեա թէ երբէք հաշտ չէին ապրում միմեանց հետ: Նրանք կամ իրարու դէմ կռւում և կամ միքանիսը միանալով՝ շահի դէմ էին ապստամբում:

Այդ անվերջ կռիւներն ու արտաքին թշնամիների յարձակումները, XVIII-րդ դարի սկիզբներում, մեծ շփոթութիւններ էին առաջացրել ամբողջ Պարսկաստանում, որոնց պատճառով պարսից շահի իշխանութիւնը սաստիկ թուլացել էր:

Ահա հէնց այդ թուլութիւնից ու շփոթութիւններից կամենում են օգուտ քաղել Ղարաբաղի հայ մելիքները: Նրանք մտածում են մի քրիստոնեայ տէրութեան օգնութեամբ թօթափել պարսից լուծը և մի անկախ հայկական իշխանութիւն ստեղծել:

Այդ նպատակով նրանք մի գաղտնի դեսպանութիւն են ուղարկում Եւրոպա: Դեսպանութեան գլու-

խըն էին Հնդկաստանցի մի հայ՝ Իսրայէլ Օրի և մի վարդապետ՝ Մինաս անունով:

Դեսպանութիւնը մի քանի եւրոպական իշխանների ու թագաւորների հետ տեսակցելուց և օժանդակութեան խոստումներ ստանալուց յետոյ, անցնում է Պետերբուրգ, ռուսաց Մեծն Պետրոս կայսեր աջակցութիւնն ևս խնդրելու (1706 թ.):

Ռուսաստանը Մեծն Պետրոսի օրով սկսել էր սաստիկ զօրեղանալ ու ընդարձակել: Այդ լուսամիտ կայսրն անձամբ ճանապարհորդած լինելով եւրոպական զանազան երկիրներում, տեսել էր, թէ ինչպէս իր երկիրն ու ժողովուրդը սաստիկ յետ են մնացել եւրոպական լուսաւորութիւնից: Ռուսաստան վերագտնալով, նա սկսել էր բռնի միջոցներով իր երկրի բոլոր հին կարգերն ու սովորութիւնները տապալել և եւրոպական կարգ ու կանոն մտցնել:

Մեծն Պետրոսի ամենամեծ ձգտումներից մէկն էլ այն էր, որ Ռուսաստանը նոյնպէս ծովային հաղորդակցութիւններ ու նաւատորմի ունենայ: Մինչ այդ ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները ծովերից դեռ շատ հեռու գտնւելով, ռուսները զուրկ էին մնացել դուրսի աշխարհի հետ հաղորդակցելու հեշտ միջոցներից: Դրա համար էլ Ռուսաստանը, մինչև Մեծն Պետրոսի թագաւորութիւնը, մի տեսակ փակւած կեանք էր վարում և անկարող՝ օտարների հետ յաճախ շփւելով, արագութեամբ առաջադիմել:

Իր երկիրը այդ դրութիւնից դուրս հանելու մտքով, Մեծն Պետրոսը մտածում էր Ռուսաստանի սահմանները այն աստիճան ընդարձակել, որ նա թէ հիւսիսից և թէ հարաւից մօտ լինի ծովերին: Հիւսիսում

արդէն ընդարձակ նւաճումներ կատարելով, նա մօտեցել էր Բալտիկ ծովին և նրա մօտ մի նոր քաղաք հիմնել՝ Պետերբուրգ անուանով։ Այդտեղ էլ նա Մօսկւայից տեղափոխել էր իր զահը։

Նկար 27. Մեծն Պետրոս

Սակայն դրանով լրացած չէր Մեծն Պետրոսի ընդարձակ ծրագիրը։ Նա ցանկանում էր հարաւից էլ Սև ու Կասպից ծովերին մօտենալ, որպէսզի այդ կող-

մերից նոյնպէս Ռուսաստանը արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան միջոցներ ունենայ։

Ահա այդպիսի ծրագիրներով տոգորւած Մեծն Պետրոսին է ներկայանում Ղարաբաղի մեծիքների ուղարկած դեսպանութիւնը։

Մեծն Պետրոսը շատ ուրախութեամբ և սիրով է ընդունում հայ դեսպաններին, մտածելով, որ ինքը կարող է օգուտ քաղել այդ հանգամանքից և հայերի օգնութեամբ նւաճել պարսիկներից Կասպից ծովի արևելեան ու հարաւային երկիրները։

Նա ամեն տեսակ խոստումներ է տալիս հայ պատգամաւորներին, և Իսրայէլ Օրին՝ դեսպանի պատուակով՝ ուղարկում է Պարսկաստան, այնտեղի գործերի դրութիւնն իմանալու և հայերի ապստամբութիւնը պատրաստելու համար։

Ի. Օրին Պարսկաստանի գործերին իրազեկ լինելուց և հայ իշխանաւորների հետ տեսակցելուց յետոյ, վերադառնում է Պետերբուրգ ու յայտնում Մեծն Պետրոսին, թէ հայերը պատրաստ են ապստամբութեան համար և մի նշանի են միայն սպասում։

Դաւիթ քէկ

Այն ժամանակներում, երբ դեռ հայ դեսպանները բանակցութեան մէջ էին Մեծն Պետրոսի հետ, Պարսկաստանում մեծ շփոթութիւններ ու խառնակութիւններ են ընկնում։ Մի կողմից աֆղաններն են յարձակւում Պարսկաստանի վրայ, իսկ միւս կողմից կովկասեան լեռնականներն են ապստամբւում հայկականահանգները։

Այդ շփոթութիւններից օգտւելով, Մեծն Պետրո-

սը իր զօրքով մտնում է Պարսից տէրութեան սահմաններն ու գրաւում Դերբենտը, Բագուն ու Գիլանը:

Ղարաբաղի մելիքները, առիթը շատ յարմար համարելով և վստահանալով ռուսաց կայսրի տւած խոստումներին, որոշում են ապստամբութեան զբօշակ բարձրացնել: Նրանք դիմում են իրանց հայրենակից Դաւիթ բէկին, որ Վրաստանում մեծ անուն էր հանել՝ իբրեւ քաջ և փորձառու զօրապետ, և հրաւիրում նրան հայկական շարժման գլուխը կանգնել:

Դաւիթ բէկը մի խումբ կտրիճ հայերի հետ գալիս է և սկսում գործել:

Կարճ ժամանակի մէջ Դաւիթ բէկի շուրջն են հաւաքւում հետզհետէ աւելի քան մի քանի հազար զինւած հայեր, որոնք իրանց հմուտ հրամանատարի առաջնորդութեամբ, մի շարք փառաւոր յաղթութիւններ են տանում՝ թէ Ղարաբաղը ասպատակող լեռնական ցեղերի և թէ պարսից խաների դէմ:

Դաւիթ բէկն իրան բնակութեան տեղ է ընտրում Հալիձոր աւանը, ուր մի ամուր բերդ շինելով, այնտեղից է շարունակում իր պատերազմական գործողութիւնները (1724 թ.):

Շրջակայ պարսից խաները, Ղարաբաղի հայերի յաջողութիւնները տեսնելով, միանում են և հայերից շատ աւելի մեծ ոյժով՝ յարձակւում Հալիձորի վրայ, սակայն յաղթւում են և մեծ կորուստով յետ քաշւում:

Այդպէս ամբողջ Սիւնեաց երկիրն ասպատակներից մաքրելով ու խաների զօրութիւնը խորտակելով, Դաւիթ բէկն իր իշխանութիւնն է հաստատում այդ երկրում:

Այդ միջոցին Պարսկաստանի վրայ են յարձակւում նաև օսմանցիք:

Սրանք անարգել առաջ գնալով, հետզհետէ գրաւում են Երևանը, Նախիջևանը, Թաւրիզն ու Համադանը: Օսմանցիք մի զօրաբաժին էլ ուղարկւում են Դաւիթ բէկի վրայ:

Հայերը, մասամբ օսմանցիների զօրութիւնից սարսափած, մասամբ էլ Դաւիթ բէկի իշխանութիւնից դժգոհ, երես են դարձնում նրանից և մինչև իսկ նրա թշնամիների կողմն անցնում: Դաւիթ բէկին հաւատարիմ են մնում՝ ընդամենը մօտ 450 հայեր:

Ձընայելով այդ չնչին ոյժին, Դաւիթ բէկն ու իր կողմնակիցները այնպիսի քաջութեամբ ու հմուտութեամբ են կռւում օսմանցիների անհամեմատ աւելի մեծ զօրքի դէմ, որ վերջնական յաղթութիւնը հայերի կողմն է մնում: Օսմանցիք շփոթւած փախուստի են դիմում:

Երբ պարսից շահը լսում է Դաւիթ բէկի տարած փառաւոր յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, շատ թանկագին ընծաների հետ՝ մի հրովարտակ է ուղարկւում, որով հաստատում է նրան Սիւնեաց իշխանութեան մէջ, տալով նրան իշխանաց իշխան տիտղոսը և իր անունով դրամ կտրելու իրաւունք: Սակայն Դաւիթ բէկը այդ արտօնութիւնները երկար չէ վայելում և մեռնում է (1728 թ.):

Դաւիթ բէկի մահից յետոյ, Սիւնեաց երկրի անկախութիւնն էլ հազիւ մէկ տարի է տևում: Օսմանցիք կրկին անգամ և աւելի մեծ զօրքով յարձակւում են Հալիձորի վրայ, առնում են բերդը և բոլոր բնակիչներին սրից անցկացնում:

Թէ այդ ժամանակ և թէ դրանից առաջ հայերը մի քանի անգամ դեսպանութիւններ են ուղարկում Պետերբուրգ և ոռւսաց կայսրից օգնութիւն խնդրում օսմանցիների դէմ: Նրանց բոլոր խնդիրները, սակայն, ապարդիւն են անցնում: Պետրոս Մեծը, այդ ժամանակ շատ աւելի կարևոր գործերով զբաղւած, ոչ միայն անկարող էր հայերին օգնել, այլ և իր գրաւած Կասպից ծովեզերեայ երկիրներից յետ էր քաշել իր զօրքը: Այդ երկիրների գրաւումը նա յետաձգել էր մի ուրիշ աւելի յարմար ժամանակի:

Ռուսական նաճումները Հայաստանում

Մեծն Պետրոսից ոչ մի օգնութիւն չըստեալ բոլորովին չէ յուսահատեցնում պարսից և օսմանցոց լուծերի տակ տառապող հայերին: Նրանք Մեծն Պետրոսի յաջորդների օրով էլ շարունակում են բանակցութիւններ վարել և օգնութիւն խնդրել ոռւսաց արքունիքից:

Պետրոսի յաջորդները երկար ժամանակ հնարաւորութիւն չունէին Հայաստանի գործերով զբաղւելու: Նրանք առայժմ, օգուտ քաղելով հայերի դէպի ոռւսները ունեցած մեծ համակրութիւնից, բազմաթիւ հայեր են գաղթեցնում դէպի Ռուսաստան: Այդ գաղթականներին նրանք ընդարձակ հողեր ու շատ արտօնութիւններ տալով, բնակեցնում են Ռուսաստանի հարաւային մասերում—Նոր-Նախիջևան, Աղլար, Մոզդուկ, Աստրախան և այլն:

XVIII-րդ դարի վերջերին միայն ոռւսները մի շարք պատերազմներ են սկսում նախ պարսիկների

և ապա օսմանցիների դէմ և միմեանց յետևից հետըհետէ գրաւում ամբողջ Վրաստանն ու Հայաստանի մի քանի նահանգները:

Այսպէս՝ պարսիկների հետ ունեցած վերջին պատերազմով, ոռւսները գրաւում և տէր են դառնում Հայաստանի այն մասին, որ գտնւում է Արաքս և Կուր գետերի միջև, այն է՝ Երևանի և Գանձակի նահանգներն ու ամբողջ Ղարաբաղը (1827 թ.):

Օսմանցիներից էլ նրանք առնում են Ախլցխան ու Ախալքալաքը՝ իրանց շրջակայ գիւղերով (1828 թ.) և Կարսի ընդարձակ շրջանը (1877 թ.):

Այդպիսով Հայաստանը XIX-րդ դարի մէջ երեք մասի է բաժանւում. Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ Փոքր Հայքը մնում են օսմանցիների տիրապետութեան տակ, Մեծ Հայքի երկրորդ մասը անցնում է ոռւսների ձեռքը, իսկ նրա երրորդ և ամենափոքր մասը՝ մնում է պարսիկներին:

Թէ պարսիկների և թէ օսմանցոց հետ եղած բոլոր պատերազմների ժամանակ, հայերը բազմաթիւ ծառայութիւններ ու մեծ աջակցութիւն են ցոյց տալիս ոռւսներին: Բացի այն, որ նրանք ամեն տեղ ոռւսաց զօրքերի համար ուղեցոյցների դեր էին կատարում, բազմաթիւ կամաւորներ էլ, մտած ոռւսաց բանակի մէջ, անձնւիրաբար կռւում էին իրանց վաղեմի թշնամիների դէմ:

Վերջին ոռւս—պարսկական պատերազմի ժամանակ շատ մեծ դեր է կատարել ու մեծ ծառայութիւններ մատուցել ոռւսներին՝ մանաւանդ այն ժամանակւայ Վրաստանի հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին: Այդ բարձրատիճան

հոգևորականը, ոռւսաց բանակի գլխաւոր հրամանատար Պասկևիչի հետ միացած, ձիու վրայ նստած և խաչը ձեռքին առաջնորդում էր հայ կամաւորներին զօրագունդը: Նա շարունակ յորդորում էր հայերին՝ իրանց ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայել ոռւսներին:

Թէ՛ ոռւս-պարսկական և թէ՛ ոռւս-թրքական պատերազմների միջոցին, ոռւսաց բանակում ծառայութեան մէջ էին գտնւում նաև շատ հայ զօրավարներ: Դրանք իրանց քաջութեան և պատերազմական գործերի մէջ ցոյց տւած հմտութեան շնորհով, ոռւսաց նշանաւոր զօրավարների շարքն են դասւում: Բարձրաստիճան այդ հայ զօրավարներն էին՝ իշխան Մաղաթեան, Լօրիս-Մելիքեան, Շուկոփսիկեան, Լազարեան, Տէր-Դուկասեան և ուրիշներ:

Հայերի կողմից ոռւսներին ցոյց տւած օգնութիւնն ու աջակցութիւնը սաստիկ գրգռում ու կատաղեցնում է թէ՛ պարսիկներին և թէ՛ օսմանցիներին: Նրանք սկսում են թշնամաբար վերաբերւել հայերին և խիստ հալածանքներ հանում նրանց դէմ:

Այդ հալածանքներից ազատւելու և քրիստոնեայ ու քաղաքակիրթ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ հանգիստ կեանք վարելու համար, բազմաթիւ հայեր գաղթում են Հայաստանի ոռւսական բաժինը: Այդ գաղթականութիւնների շնորհով ոռւսական Հայաստանի հայ բնակչութիւնը հետզհետէ բազմանում է:

Այսպէս 1827 թւականի ոռւս-պարսկական պատերազմից յետոյ, Պարսկաստանից ոռւսաց սահմաններն են գաղթում աւելի քան 40,000 հայեր: Դրանք բնակութիւն են հաստատում Նախիջևանի և Երևանի

գաւառներում: 1828 թւականի ոռւս-թրքական պատերազմից յետոյ, Թիւրքիայից նոյնպէս ոռւսական սահմաններն են գաղթում 90,000 հայեր, որոնք վերաբնակւում են Ախլայի և Ախալքալաքի գաւառներում: Թիւրքիայից մեծ բազմութիւն էլ գաղթել է 1877 թ. պատերազմից յետոյ, որոնք մեծ մասամբ բնակւել են Կարսի և Երևանի շրջաններում:

ՌՈՒՍՍ.ՆԱԶԻՐ

Հայերը երեք տարբեր քաղաքակրթութիւն ունեցող ազգերի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, իրանց բարեկեցութեան, զարգացման ու քաղաքակրթութեան աստիճանով՝ սկսում են հետզհետէ միմեանցից բոլորովին տարբերւել:

Հայ ազգի այդ երեք հատւածներից շատ աւելի բախտաւոր վիճակ են վայելում քաղաքակիրթ Ռուսաստանի բաժնում ապրող հայերը: Սրանք կեանքի սաստանի բաժնում ապրող հայերը: Սրանք կեանքի ու ստացւածքի ապահովութիւն վայելելով, անձնատուր են լինում խաղաղ աշխատանքի և կարճ ժամանակի մէջ բարեկեցիկ դրութեան, են հասնում: Այդ բանին չափազանց նպաստում է և այն, որ ոռւսները Կովկասին և Անդրկովկասի հայկական նահանգներին տիրանալով, հաղորդակցութեան յարմար միջոցներ են հաստատում (հեռագիր, երկաթուղի և խճուղի): Այդպիսով ազգաբնակչութեանը միջոց դի և խճուղի): Այդպիսով ազգաբնակչութեանը միջոց է տրւում իր արդիւնաբերութիւնն ու վաճառակաւութիւնը զարգացնելու:

Հաղորդակցութեան այդ յարմար միջոցների շնորհով, ոռւսաց տիրապետութեան օրով, Կովկասի

առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը այնպիսի մեծ չափերի են հասնում, որպիսին երբեք չէր եղել նախորդ դարերում:

Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Կովկասի քաղաքներից ամենից առաջ վրաց նախկին մայրաքաղաք թիֆլիսն է երկաթուղիով կապել մայր-Ռուսաստանի հետ, հէնց թիֆլիսն էլ ամենից շուտ է զարգացել ու բազմամարդ դարձել: Հայերը, իբրև առևտրական գործերի մէջ խիստ հմուտ ժողովուրդ, շատ վաղ գնահատելով թիֆլիսի դիրքը, մեծ բազմութեամբ զանազան գաւառներից տեղափոխւել ու այնտեղ են հաստատուել: Թիֆլիսը ամբողջ Կովկասի, ինչպէս և բոլոր ռուսահայերի, թէ առևտրական և թէ մանաւանդ մտաւոր կենտրոնն է դարձել:

Այդ հանգամանքը ներսէս աշտարակեցին շատ լաւ ըմբռնելով, թիֆլիսում առաջին անգամ (1824 թ.) հիմնում է մի միջնակարգ դպրոց, որն իր անունով կոչւում է Ներսիսեան հոգևոր դպրոց և որը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի:

Ներսէսն իր կաթողիկոս դառնալուց յետոյ էլ, մեծ խնամք է ցոյց տալիս թէ ընդհանրապէս հայոց դպրոցների բազմանալու և թէ մասնաւորապէս Ներսիսեան դպրոցի յարատևութեան ու բարեկարգութեան մասին: Նա հարուստ կալւածներով ապահովում է այդ դպրոցի գոյութիւնը:

Ներսիսեան դպրոցը հիմնւելուց մօտ տաս տարի առաջ, Մօսկւայում բացւել էր մի այլ հայկական ուսումնարան, ուր նոյնպէս մինչև այսօր էլ բազմաթիւ հայ մանուկներ միջնակարգ կրթութիւն են ստանում: Այդ ուսումնարանն էլ իր հիմնադիր Յովակիմ Լազար-

եանի անունով՝ կոչւում է Լազարեան ճեմարան: Աւելի ուշ (1874 թ.), Էջմիածնում, Գէորգ IV կաթողիկոսը հիմնում է նոյնպէս մի հոգևոր ճեմարան, որ իր անունով կոչւում է Գէորգեան ճեմարան:

Ռուսահայերի լուսաւորութեանն ու բարգաւաճմանը չափազանց նպաստում են մանաւանդ ռուսաց պետական ուսումնարանները, մամուլն ու գրականութիւնը:

Կովկասն ու Անդրկովկասը նւաճելուց յետոյ, ռուսները այդ երկրի համարեա թէ բոլոր քաղաքներում հետզհետէ մի շարք գիմնազիաներ և այլ միջնակարգ երկու սեռի ուսումնարաններ են հիմնում: Այդ ուսումնարաններում բազմաթիւ հայ աշակերտներ իրանց կրթութիւնը վերջացնելուց յետոյ, գնում են Ռուսաստանի համալսարաններն ու այլ բարձրագոյն դպրոցներ՝ իրանց ուսումը շարունակելու:

Եւրոպական գիտութիւններով օժտւած այդ հայ երիտասարդները հայրենիք են վերադառնում և չափազանց մեծ զարկ տալիս իրանց ժողովրդի առաջադիմութեանն ու լուսաւորութեան գործին:

Այդ համալսարանական երիտասարդներն են գլխաւորաբար, որ հիմք են դնում ու զարգացնում ռուսահայոց մամուլն ու գրականութիւնը:

Ռուսահայ ականաւոր այն գրականագէտներն էլ, որոնք հնարաւորութիւն չեն ունեցել համալսարանական ուսում ստանալու, ինքնակրթութեամբ են զարգանում ռուսական մամուլի ու գրականութեան միջոցով, որը չափազանց ճոխ ու հարուստ է թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գրածքներով:

«Պ օ լ օ ժ ե ն ի ա»

Երևանեան նահանգին ու Վաղարշապատին տիրելուց յետոյ, ուր գտնուում է հայոց կաթողիկոսական մայր-աթոռը, ուստի կառավարութիւնը յատուկ կանոններ է մշակում ուսանայից եկեղեցական և այլ զուտ ազգային գործերը վարելու համար (1836 թ.): Այդ կանոնադրութիւնը ուսերէն լեզուով կոչւում է Պօլօթենիա և նրանով որոշուում են կաթողիկոսի իրաւունքներն ու նրա յարաբերութիւնները կայսերական կառավարութեան հետ:

Պօլօթենիայի համաձայն, հայոց կաթողիկոսները, իբրեւ բովանդակ հայերի Հայրապետ, ընտրուում են ամբողջ հայ ազգից ուղարկւած եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներից և ապա հաստատուում ուստի կայսրի կողմից:

Ընտրութիւնը կատարուում է էջմիածնի տաճարում, ուր հաւաքւած պատգամաւորները ընտրելիների քառանուն ցանկ են կազմում բարձրաստիճան հայ եկեղեցականների միջից և ապա ընտրում երկու կաթողիկոսական թեկնածու: Առաւելագոյն քէ ստացող այդ երկու թեկնածուների անունները ներկայացւում են ուստի կայսրին, որը նրանցից մէկին կամ միւսին հաստատում է ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Նոյն պօլօթենիայի համաձայն, ամենայն հայոց կաթողիկոսը հանդիսանում է հայոց եկեղեցու բարձրագոյն ներկայացուցիչն ու իշխանաւորը. նրան է վերապահւած եկեղեցական կանոնների ու ծէսերի անթերի կատարման հսկողութիւնը և բոլոր եկեղեցական ու դաւանաբանական գործերի տեսչութիւնը:

Պօլօթենիայի գորութեամբ էջմիածնում հաստատուել է նաեւ բարձրագոյն մի հոգեւոր ատեան, որ կոչւում է Սինոդ, որի բոլոր ութ անդամներն էլ հոգեւորականներ պէտք է լինեն: Դրանք նշանակւում են կաթողիկոսի կողմից և հաստատուում կայսրից: Կայսրը իրաւունք ունի սակայն կաթողիկոսի նշանակածին չընհաստատել և առաջարկել մի ուրիշին ընտրելու:

Սինոդի նախագահը թէև կաթողիկոսն է, բայց այդ բարձրագոյն հոգեւոր ատեանը ենթարկւում է ներքին գործերի մինիստրութեանը և նրան էլ պատասխանատու է: Սինոդում կայ և մի ուրիշ՝ յատուկ պաշտօնեայ՝ պրօկուրօրը: Նա նշանակւում է ներքին գործերի մինիստրի կողմից և պարտաւոր է հսկել, որ Սինոդն ու կաթողիկոսը չը շեղեն պօլօթենիայով իրենց տրւած իրաւունքների սահմաններից:

Բացի զուտ կրօնական ու դաւանաբանական խնդիրներից, որոնց վերջնական վճիռը հայոց կաթողիկոսին է վերապահւած, միւս բոլոր եկեղեցական, դպրոցական, կալւածական և այլ գործերի վարչութիւնը Սինոդին է պատկանում:

Ռուսահայերի ամբողջ վիճակը բաժանւում է վեց թեմերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կառավարւում է կաթողիկոսից նշանակւած և կայսրից հաստատւած թեմակալ առաջնորդների միջոցով: Իւրաքանչիւր թեմում կայ մի հոգեւոր ատեան, որ կոչւում է Կոնսիստորիա և որի նախագահն է թեմական առաջնորդը:

Թեմերը չափազանց մեծ լինելով, բաժանւում են մի քանի վիճակների, որոնցից ամեն մէկն իր

յատուկ հոգևոր վարչութիւնն ունի: Վիճակային վարչութեան նախագահը լինում է առաջնորդական փոխանորդը կամ յաջորդը:

Վիճակային այդ վարչութիւնները ենթարկւում են Կոնսիստորիային, իսկ Կոնսիստորիաներն էլ Սինոդին, որին ամեն տարի նրանք պարտաւոր են հաշիւ ներկայացնել իրանց գործերի մասին:

ԹԻԻՐՔԱՆՅՈՒՆ

Բարեկեցութեան ու լուսաւորութեան կողմից Հայաստանի օսմանեան բաժնում ապրող հայերը բոլորովին այլ կացութեան մէջ են գտնւել:

Այդ երկրում հայը, տեղական օրէնքի համաձայն, մահմեդականի հաւասար քաղաքացի չէ համարւել, այլ մի «ռայա» հպատակ: Բայան ոչ միայն մահմեդականի հետ համահաւասար իրաւունքներ չէր վայելում, այլ և նրա ամբողջ ստացւածքն ու կեանքը մահմեդականի սեփականութիւն են ճանաչւել:

Ամեն մի օսմանցի, եթէ մանաւանդ նա պետական պաշտօնեայ էր, կարող էր անպատիժ կերպով յափշտակել հայի ամբողջ կարողութիւնը և նրան կատարեալ սովի մատնել:

Հայաստանի օսմանեան մասում ոչ միայն նոր և յարմար հաղորդակցութեան ճանապարհներ չեն շինւել, այլ և տիրող կառավարութեան կատարեալ անհոգութեան պատճառով, հին ժամանակներում շինւած ճանապարհներն էլ քայքայւել ու անպէտքացել են: Քանզւեւ և ոչնչացել են նոյնպէս այն բոլոր ջրանցքները, ջրամբարներն ու անտառ-

ները, որոնք մի ժամանակ մեծ ծառայութիւն էին մատուցանում երկրի բերրիութեանը:

Դրա հետեանքն այն է եղել, որ այդ երկրում մի ժամանակ ծաղկած արդիւնաբերութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը սաստիկ ընկել են, իսկ ժողովուրդն էլ վերջին ծայր աղքատութեան է մատնւել:

Ծայրայեղ աղքատութիւնից, կառավարչական հալածանքներից ու թափառաշրջիկ քիւրդ ցեղերի բարբարոսութիւններից ազատւելու համար, հայերը յաճախ ստիպւել են մեծ բազմութեամբ գաղթել օտար երկիրներ: Գաղթականութիւնների շնորհով Հայաստանի հայ բնակչութեան թիւը հետզհետէ սաստիկ նւազում է, իսկ գաղթականներն էլ իրանց նոր հայրենիքում, ժամանակի ընթացքում, լուծւել են իրանցից շատ աւելի զարգացած ազգերի մէջ և կորցրել մայրենի լեզուն և ազգութիւնը:

Կրթութեան ու լուսաւորութեան կողմից էլ թիւքիւն չափազանց յետ է մնացել:

Օսմանցիք թէև Կոստանդնուպօլսում մի համալսարան և մի քանի հատ էլ միջնակարգ ուսումնարաններ ունին, բայց դրանք թէ շատ վատ են դրւած և թէ շատ քիչ են մատչելի քրիստոնեաների համար:

Կանոնաւոր ուսումնարաններից զուրկ են նաև թիւքահայերը: Նրանց մէջ ուսումնարանական գործը, զբաղանքութիւնն ու մամուլը կարողացել են զարգանալ, հայկական գաւառներից հեռու ընկած Կոստանդնուպօլսում և Զմիւռնիայում միայն:

Դեռ շատ հին ժամանակներից այդ կողմերը գաղ-

Թած հայերը բաւականին պատկառելի թիւ են կազմել: Օսմանեան սուլթանները չը վախենալով այդ իրանց բնիկ հայրենիքից կտրւած՝ հայերի աղստամբական ձգտումներէց, միշտ աւելի մեղմ աչքով են նայել նրանց վրայ և շատ էլ մեծ հալածանքների չեն ենթարկել: Բացի դրանից՝ ծովային ամենապիտաւոր հաղորդակցական միջոցներով կապւած լինելով եւրոպական երկիրների ու ազգերի հետ, այդ հայ զաղթականները կարողացել են համեմատաբար թէ բարւոք վիճակ ունենալ և թէ աւելի կրթւել ու զարգանալ:

Թիւրքահայերի առաջին միջնակարգ դպրոցը, «Ճեմարան ս. Երուսաղէմայ» անունով, հիմնւել է Կոստանդնուպօլսում (1838 թ.):

Այդ ճեմարանը այժմ գոյութիւն չունի, բայց նրա փոխարէն աւելի ուշ բացւել է «Կեդրոնական» վարժարանը, որը նոյն դերն է կատարում թիւրքահայերի համար, ինչ դեր կատարում է Ներսիսեան դպրոցը ռուսահայերի համար:

Թիւրքահայերի ամբողջ գրականութիւնն ու մամուլն էլ գլխաւորաբար այդ քաղաքներումն են կենտրոնացած:

Թիւրքահայ երիտասարդները իրանց բարձրագոյն կրթութիւնը ստանում են եւրոպական համալսարաններում: Սակայն նրանք չեն կարողանում շատ էլ պիտանի լինել հայկական գաւառների համար: Լաւ ճանապարհների բացակայութիւնն ու երկրի այլ պայմանները հարկադրում են ուսումնաւարտ Հայաստանցի երիտասարդներին անգամ՝ հեռաւոր

Կոստանդնուպօլսում հաստատւել և այդպիսով կտրւած մնալ մայր-հայրենիքից:

Ազգային սահմանադրութիւնը

Թէև օսմանցիք կողմնակի կերպով ամեն միջոց գործ են դրել իրանց հպատակ հայերին Իսլամի կրօնին դարձնել, բայց և այնպէս տէրութեան օրէնքներով թիւրքիայի քրիստոնեաները յայտնի չափով կրօնի ազատութիւն են վայելել: Հայերին է վերապահւած իրանց կրօնական բոլոր գործերի վարչութիւնը:

Դեռ XV-րդ դարում, օսմանեան Մեհեմէդ II-րդ սուլթանը մտածում է իր հպատակ հայերին անշատել պարսից իշխանութեան տակ գտնուող կաթողիկոսի ազդեցութիւնից: Այդ նպատակով նա Բերուսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին Կոստանդնուպօլսի հայոց պատրիարք է նշանակում և իր հպատակ հայերի բոլոր հոգևոր ու ազգային գործերի տնօրինութիւնը նրան յանձնում (1461 թ.):

Այդ ժամանակից ի վեր օսմանեան հայերի ներկայացուցիչն ու հոգևոր պետը՝ պատրիարքներն են հանդիսանում:

Պատրիարքները ընտրւում են թիւրքահայերի կողմից և ապա հաստատւում սուլթանից: Պատրիարքները ամենայն հայոց կաթողիկոսին չեն ենթարկւում, բացի զուտ դաւանաբանական խնդիրներից: Նրանք են հաստատում ամբողջ թիւրքիայի հայկական թեմերի համար ընտրւած թեմական առաջնորդներին:

Մինչև XIX-րդ դարի կէսերը պատրիարքները

ՊԱՐՍԿԱՆԱՅԵՐ

Պարսկահայերի թէ անտեսական և թէ կրթական վիճակը շատ աւելի վատ կացութեան մէջ է գտնուում: Այնտեղ էլ հայերը չունին ոչ կեանքի և ոչ գոյքի ապահովութիւն:

Երկրի վերջին ծայր յետամնացութիւնը, կա-
կառավարութեան անկազմակերպ վիճակը, պարսիկ
խաների ու քիւրդ բէկերի կամայական հարստահարու-
թիւնները, պարսկահայերին էլ ստիպել են շարունակ
իրանց հայրենիքը թողած՝ ուրիշ երկիրներ գաղթել:

Պարսիկները ոչ միայն համալսարան կամ միջ-
նակարգ դպրոց, այլ և ամենատարրական ուսումնա-
րաններ էլ չունեն, որոնցից հայերն էլ կարողանային
փոքր ի շատէ օգտուել: Այդ կողմից հայերը շատ ա-
ւելի բարձր են, քան տիրող ժողովուրդը:

Նրանք թէ Թաւրիզում, թէ Թէհրանում և թէ
Սպահանում ունեն բարեկարգ երկսեռ դըպ-
րոցներ, որոնք թէև հեռու են միջակարգ դպրոց
լինելուց, բայց և այնպէս բաւականին նպաստում են
հայ ժողովուրդի մէջ կրթութիւն և ուսում տարա-
ծելուն:

Պարսկահայերի մէջ գրականութիւնն ու մամուլը
համարեա թէ բոլորովին չէ զարգացել: Պարսկահայ
երիտասարդները իրանց ուսումը շարունակելու հա-
մար մտնում են Ներսիսեան դպրոց, Գէորգեան ճեմարան
և ռուսական միջնակարգ ու բարձրագոյն դպրոցները:

Պարսկահայերն էլ յայտնի չափով կրօնի ազա-
տութիւն են վայելում:

Նրանց է վերապահւած իրանց կրօնական ու կըր-
թական բոլոր գործերի տնօրինութիւնը:

Պարսկահայերի ամբողջ վիճակը 2 թեմի է բա-
ժանւած, որոնց թեմական առաջնորդները կամ ամե-
նայն հայոց կաթողիկոսից են նշանակւում և կամ
ընտրւում թեմի ժողովրդից և ապա հաստատւում
կաթողիկոսից:

Յ Ա Ն Կ

Երես

Մի քանի խօսք	5
------------------------	---

ՄԱՍՆ I

Հին Հայաստանի երկիրն ու ժողովուրդը

Երկիրը	9
Ժողովուրդը	10
Հայաստանի կառավարչական կազմը	13
Վարչական ու պալատական պաշտօնեաներ	16
Հայ ժողովուրդի զբաղմունքը	19
Հայոց ընտանեկան կեանքն ու սովորութիւն	21
Հայերի հեթանոսական կրօնը	24

ՄԱՍՆ II

Մեծն Տիգրան

Ընդհանուր գրութիւնը Փոքր Ասիայում՝ Մեծն Տիգրանից առաջ	28
Հայաստանը Տիգրանից առաջ	30
Մեծն Տիգրանի քաղաքակրթական ձգտումները	47
Հայաստանը Տիգրանից յետոյ	52

ՄԱՍՆ III

Բրիտանեայ Հայաստանը

Տրդատ և ս. Լուսաւորիչ	54
---------------------------------	----

Հայաստանը քրիստոնէութիւնից յետոյ	63
Արշակ II և Մեծն Ներսէս	65
Ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ	78
Կրօնական պատերազմներ	83
Արաբների արշաւանքը	96
Հայաստանը արաբների իշխանութեան տակ	102

ՄԱՍՆ IV

Բագրատունեաց նախարարութիւնը

Բագրատունիք	105
Սելջուկների արշաւանքը	119
Սելջուկների տիրապետութիւնը	126

ՄԱՍՆ V

Ռուբինեան թագաւորութիւն

Հայերի գաղթականութիւնները	129
Ռուբինեան իշխանութեան ծագումը	130
Լևոն Մեծագործ	132

ՄԱՍՆ VI

Հայաստանը Բագրատունիների անկումից յետոյ

Վրաց տիրապետութիւնը	141
Թաթարների արշաւանքը	143
Հայաստանի վիճակը թաթարների օրով	147
Իկոնիայի սուլթանութեան քայքայելը և օսմանեան պետութեան ծագումը	149
Լանկթամուրի արշաւանքը	150
Հայաստանը թաթարներից յետոյ	153

Շահ Աբաս	155
Հարաբաղի Մելիքները	159
Մելիքների ձգտումները և Մեծն Պետրոս	160
Դաւիթ բէկ	163
Ռուսական նւաճումները Հայաստանում	166
Ռուսահայք	169
«Պօլօժենիա»	172
Թիւրքահայք	174
Ազգային Սահմանադրութիւնը	177
Պարսկահայք	180

ԳԻՆՆ Է 75 ԿՈՊ.

Գրքերի գլխաւոր պահեստն է «ԳՈՒՏԵՆԲԵՐԳ» գրա-
վաճառանոցը, ուր վաճառոււմ է նաև նոյն հեղինակների
«Նախապատմական մարդը եւ Հայկական առասպելներ»
դասագիրքը. գինը 50 Կ.

Կարելի է գիմել և հեղինակներին հետևեալ հասցէով
Тифлисъ, Сурпъ-Нишанское училище.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL039325

8887